

O CANTIGUEIRO POPULAR DA LIMIA BAIXA DE XAQUÍN LORENZO

Xesús Ferro Ruibal

Por seren estas unhas páxinas de homenaxe a Xaquín Lorenzo e por ser eu, de sempre, amigo de mirar para o queixo e non para os buratos, vou salienta-lo traballo por el realizado e fareino de maneira descritiva. Analiza-las cantigas sería interesante por ser un corpus limitado xeográfica e cronoloxicamente; pero sería outro traballo e debo advertilo de entrada.

1. CARACTERÍSTICAS

O *Cantigueiro popular da Limia Baixa* (de aquí para diante CPLB) viu a luz en 1973. Para os que salten os prólogos e as notas o CPLB podería pasar por un de tantos cantigueiros, aínda que non pequeno, porque contén 2.547 cantigas (de aquí para diante c. ou cs.), as máis delas, quartetas, e 9 composicións ¹, 6 desafíos, 11 parrafeos, 7 oracións e 6 romances. Máis aló desta ordenación estrutural, hai unha ordenación alfabética ². Pero unha lectura atenta non pode prescindir do meditado prólogo (no que fai unha descrición, en boa parte, válida para este e para tódolos cantigueiros populares galegos: ocasións de compoñer e cantar na cultura rural galega e tipos de composicións) e, sobre todo, dos apéndices: en primeiro lugar as 867 notas (CPLB 199-280), que enchen 81 páxinas de letra miúda, o que significa que unha de cada tres cantigas leva un comentario erudito e observo que, en moitos casos, esas anotacións non son erudición superflua senón imprescindibles para entender a correspondente cantiga ³; e poñerei só un caso: quen non souber, como el explica (CPLB 241, 418), que o *consumo* foi un imposto odiado polos nosos campesiños entendería mal ou non entendería a c. 1292 (*Miña meniña da ialma, / ben sabes que eu presumo / que me hei de casar contigo / se é que baixan o consumo*). Nesas notas, e no estilo da Xeración Nós, subliña a presenza nestas cantigas galegas de temas universais coma o de alivia-las penas co canto (CPLB 231, 325), o inesquecible amor primeiro (CPLB 210, 112), o menosprezo do que viaxou e non viu bailla-lo sol (CPLB 233, 341) e similares. Engade 111 referencias bibliográficas ⁴ e un valioso índice toponímico (CPLB 287-296), ó que me referirei en 6.1, no que explica a maior parte dos 165 lugares que aparecen mentados 504 veces nestas cantigas.

2. ¿UN CANTIGUEIRO SEN MÚSICA?

Endemal, quen recolleu o prezado *alalá de Lobeira*⁵ non recolleu (ou non sabemos que recollese) as melodías. Dende logo, Francisco Fernández del Riego, persoa que naquela época era case todo en Galaxia, dime que X. Lorenzo lle entregou o texto sen melodía ningunha. No arquivo persoal de Xocas, que hoxe está repartido entre o Museo Arqueolóxico de Ourense e o Museo do Pobo Galego en Compostela, non hai rastro de anotación musical, segundo me din os seus responsables Francisco Fariña e Rosa Méndez⁶. Manuel de Dios, director da Coral de Ruada, asegura que X. Lorenzo lle cantou algunhas cantigas (cunha delas reconstruíu el o *alalá de Lobeira*) e mesmo que conserva unha pequena gravación pero que coída que X. Lorenzo nunca anotou melodías.

Resulta curioso que o CPLB vise a luz, como dixen, en 1973, o mesmo ano no que Filgueira Valverde realizaba o seu soño de rescatar do esquecemento, co patrocinio da Fundación Barrié, o *Cancionero gallego de Eduardo Martínez Torner e de Xesús Bal y Gay* (MARTINEZ-BAL 1973) como xa fixera en 1942 co de Casto Sampedro (SAM-PEDRO 1942). O CPLB e o de Torner son dous cantigueiros moi semellantes e moi diferentes. Os dous cadran en dar á luz un material recollido na Galicia rural e antes da aparición da radio nese mundo rural. Pero, mentres o de Torner e Bal y Gay rescata o tesouro de melodías que xa se daban por perdidas, e que mesmo estiveron practicamente perdidas en arquivos de fóra de Galicia durante decenios, o CPLB recolle só letras, sen melodía ningunha. O de Torner – Bal y Gay tivo enorme repercusión social porque nel beberon grupos musicais coma Milladoiro que conseguiron converte-la música tradicional galega en fenómeno de masas urbanas de Galicia e mesmo de Europa e de fóra de Europa na final do século XX. O CPLB, en cambio, tivo unha repercusión social menor, porque a nosa literatura actual, lanzada á conquista do mundo urbano, non bebe na tradición oral e pódese dicir que só os fraseólogos e antropólogos se debuzan encol desta poesía oral, como é o caso de Mariño Ferro cando estuda o tema sexual (MARIÑO 1995).

No CPLB só dúas veces, que eu vise, fai alusión á música no CPLB: unha, cando di que a discordancia de acentos entre os versos 1-2 e os 3-4 comentando a c. 60 (*Agarráchesme polas pernas, / arrastráchesme polas pallas, / fixéchesme a cama no chau / que estaba de sete somanas*) e atribúeo a *algunha múseca especial que iñoramos e que así o esixa* (CPLB 200, 28); o outro momento é cando comenta a c. 833, e di que é unha cantiga “recollida por min no ano 1930, ouvina recitada e nona ouvín cantar” (CPLB 227281). É polo tanto un cantigueiro literario, na liña dos anteriores de Tobío, Valladares, Casal, Saco y Arce (BLANCO 1992), Pérez Ballesteros (1885-1886)⁷ ou, máis recentemente, de Cotarelo Valledor (COTARELO 1930-1931), Cabanillas (CABANILLAS 1951) ou Fabeiro (FABEIRO 1958): interesan as cantigas por seren –como dicía Valladares no prólogo do seu *Cantigueiro de 1867– non escrita e virxen poesía* (VALLADARES 1970:26), expresión dos sentimentos e visión do mundo de quen as cantan; interesan en

canto son literatura popular. É unha opción que aínda tería e ten continuadores⁸, aínda que, endebén, hoxe hai xa máis sensibilidade verbo da urxencia de recoller letra e música⁹.

3. CRONOLOXÍA DO CANTIGUEIRO

Aínda que o CPLB se publica en 1973, o tempo de recollida do material remata en 1932. X. Lorenzo reitera esta data en diversas páxinas (9;271, 750) porque entende que esa limitación conférelle á súa recadádiva un valor especial: todo é anterior “a que os aparellos de radio e televisión estabreceran un contacto artificial antre terras distintas, que doutro xeito permanecerían alleas unhas ás outras... Hoxe non pasa así; as emisións radiofónicas espallan aos catro ventos as súas programacións e de iste xeito vánlle dando unha universalidade ás súas emisións que, como atrás decimos, non responden a un feito natural”.

Non sabería dicir se os 41 anos de distancia entre o momento de pecha-lo corpus e de publicalo se deben á necesidade de estudar e anotar ese rico material ou a que a estratexia editorial da produción en lingua galega esixía que este material etnográfico esperara a que lle chegase o seu momento. Penso máis ben nesta segunda razón, porque, cando en 1949 Filgueira Valverde e Sánchez Cantón, entre outros, crean a Editorial Bibliófilos Gallegos¹⁰, no seu terceiro ano programan un monumental refraneiro e conségueno en 1954 coa obra monumental de Vicente Llópez Méndez; pero naqueles anos a venda de semellante obra de cultura popular é problemática, tanto que cincuenta anos despois aínda está inédita. Cando en 1950 Del Riego, Piñeiro, Otero, García-Sabell e demais amigos crean Galaxia teñen unha visión distinta das prioridades editoriais da lingua galega; pero en 1972 o catálogo de Galaxia xa cubriu certas necesidades básicas: xa está consolidada a revista *Grial*, xa hai un dicionario enciclopédico, xa hai unha respectable obra de creación en prosa e verso e no mercado empezan a aparecer libros científicos en galego. Quizais non se quería empezar por dar unha imaxe de lingua rural.

4. CANTIGUEIRO VIVO

Repetidas veces alude X. Lorenzo á autenticidade do CPLB. Recoñece que tal cantiga tamén se recolleu noutro lugar de Galicia (mesmo que na Limia tamén se cantan as mesmas cantigas doutros lugares¹¹) pero positivamente exclúe as que lle consta que a xente aprendeu oíndoas na Radio, aínda que for de Coros galegos. Estas considéraas “ilexítimas, tanto na letra como na música” (CPLB:9-10).

Xaquín Lorenzo sorprende o nacemento dalgunhas cantigas. Así, daquel fistor do XIX coñecido como Manxor, que era das Quintas (Lobeira) “cóntase que ía unha noite de camiño, cantando, como tiña de costume. Un veciño atopouse coíl e díxolle: ‘Seica

vas contente, Manxor, que moito cantas'. E o noso fistor, sen deixar de cantar, contes-toulle..." (CPLB:200,25) *Á entrada de Forcadas / por ti parei preguntando: / dixeron que estabas bo / por eso veño cantando.* (CPLB:31, c.52). Do mesmo xeito testemuña que en 1932 aínda pervivía a sona doutros fistores: o Palmela, de Lobios (1802-1878) (CPLB:214, 153; 225, 258; 249, 515) e mailo Cipigueira, tamén do século XIX (CPLB 226, 283).

Conta tamén no prólogo que no nadal de 1933 deulle pousada na súa casa de Lobeira ó filólogo alemán Hans Schneider e que os veciños que viñeron canta-los reises rema-taron, como adoitaban, improvisando unha cantiga de gabanza: *Nos días da miña vida / xa vin un cacho de pan; / que por moitos anos viva / o señorito alemán.* E Xaquín Lorenzo di que "antre o regocixo dos cantores e a súa admiración, o Doctor Schneider improvisóu *Nos día da miña vida / xa pasei por unha feira; / que por moitos anos viva / a xentiña de Lobeira*" (CPLB:9).

Noutras notas conta como unha muller de San Xes de Lobeira, cando o cura lle pre-guntou na catequese o misterio da Encarnación, improvisou a c. 786 (*Diste meu peito saíu / unha palabra suave: / Misterio da Encarnación / solo o Padre Eterno o sabe*) (CPLB 226, 266; ou como outra muller improvisa: c. 216¹² ("Cantiga improvisada de diante de nós ao anunciarmos unha viaxe a iste porto") (CPLB 208, 89) ou c. 809¹³ ("... esta cantiga foi improvisada diante de nós coma remate de uns reises" (CPLB 227, 274) ou o reto-que improvisado da c. 102 (CPLB 203, 47). Nalgúns casos a improvisación empeora un modelo que está na cabeza¹⁴.

Con algunha frecuencia entra na técnica de creación de cantigas, a partir dun patrón¹⁵. Tal é, entre outros exemplos que dá, o primeiro verso da c. 1578 (*Nos días da miña vida / eu tamén gasto refaixo / i aínda volvo decer / que viva o barrio de baixo*) de uso frecuente nos desafíos (CPLB 249, 514). Pero non mo parece nalgún caso de cantiga erótica coma a 1620, a pesar de que el diga que os dous primeiros versos non parecen corresponder ós dous vv. seguintes (*O caravel foi ó río / foi pechado e veu aberto; / agora xa vou sabendo / que o teu cariño no-é certo*) (CPLB 251, 530)¹⁶.

5. RIGOR NA RECOLLEITA

Hai algo que fala de seu: X. Lorenzo puido, e non quixo, agranda-lo seu *cantigueiro*. Con moita frecuencia cita cantigas galegas paralelas que el coñece e que, non só agrandarían o volume do *cantigueiro*, senón que mesmo farían máis acaído o seu comentario; pero non as inclúe coma se fosen recollidas na Limia senón que as deixa para as notas. Vexa-mos uns casos. Comentando a c. 730 (*Déixame un sitio, meniña, / déixame un sitio á túa beira, / que por moito que te mates / coma min no-hai quen te queira*) X. Lorenzo fala da picardía das mozas de levaren ós fiadeiros tallos onde se puidesen sentar dous, para que os mozos se sentasen ben par delas (CPLB 223, 237) e cita o paralelo *Si tu queres e eu*

*quero, / nena da cara redonda, / si tu queres e eu quero / un banco ben nos abonda; víñalle moi ben pero non a dá como cantiga limiá. Do mesmo xeito, cando comenta a c. 1861 (Para un irmau que teño, / para un irmau solteiro, / para un irmau que teño, / váiseme de mariñeiro) di que noutras terras interiores de Galicia esta c. corre nesta versión e o da c. 1861 (Para un irmau que teño, / solteiriño e por casar, / para un irmau que teño, / lévanmo de militar) pero, como “na nosa comarca non temos ouvido [esta versión]” –di el–, tampouco a inclúe. De maneira semellante procede coas datas: antes de 1932 recolle a c., 2242, (Subino por unha liña, / baixei[ino] por un cordón, / éngoche a boca de grilos, / tápoche de curazós) na que o último verso é un mal eufemismo, porque posteriormente recolle estouta variante *Eu subín por unha liña, / e baixei por un cordón, / tápoche a boca con merda, / [e]n]chocha de cagallós* 17. Pero, como lle chega despois de 1932, non a introduce no corpo do cantigueiro. Este proceder é síntoma da autenticidade da súa colección.*

6. XEOGRAFÍA E ONOMÁSTICA DO CANTIGUEIRO

6.1 TOPONIMIA

Os topónimos e antropónimos que aparecen nas cantigas certifican tamén a autenticidade deste *Cantigueiro da Limia Baixa*. Vexamos. O río Limia nace en Sarreaus e percorre os concellos de Xinzo de Limia, Rairiz de Veiga, Porqueira, Bande, Muíños, Lobeira, Entrimo e Lobios e despois entra en Portugal para encontra-lo Atlántico en Viana do Castelo.

A comarca natural da Limia colle o seu nome deste río. Tradicionalmente divídese en Limia alta (a da cabeceira do río) e Limia Baixa (o curso medio deste río). A actual organización en comarcas considera Limia Baixa os concellos de Bande, Muíños, Lobeira, Entrimo e Lobios e englobou na Limia Alta os concellos de Baltar, Os Blancos, Calvos de Randín, Porqueira, Rairiz de Veiga, Sandiás, Sarreaus, Trasmiras, Vilar de Barrio e Xinzo de Limia.

Para Xaquín Lorenzo a Limia Baixa empeza na Ponte Liñares¹⁸ polo norte e nos montes de Baltar polo nacente, mentres que polo sur e o poñente estrema con Portugal pero engádelle o val do Salas, afluente do Limia (CPLB:7),

Aínda que no propio CPLB o autor ofrece un índice toponímico¹⁹, non indica en qué cantigas aparecen tales topónimos. Quero compensalo ofrecéndolle aquí ó lector interesado eses topónimos coa referencia das correspondentes cantigas. *Aceredo* (Lobios) (2069, 2070); *Amarante* (2093); *Anamán* (976); *Andalucía* (1464); *Antas, costa das* (1732); *Arcade* (246)²⁰; *Asturias* (461); *Badiña* (1370); *Baldemir* (v. *Valdemir*); *Bande* (194, 2477, 2492, 2493, 2494); *Baño* (1636); *Baños* (Bande) (24); *Barca* [Ponte da, Portugal] (2286); *Belén* (473, 2098); *Benavente* (716); *Bixa* (1129); *Bos Aires* (2263); *Bouzás* (Entrimo) (23); *Braga* (125, 1047, 1051); *Brasil* (434, 2182, 2352); *Cabaleiros* (Lobei-

ra) (1687); *Cadós (Bande)* (1418); *Calvos* (¿?) (1759); *Calvos (Bande)* (26, 305, 359, 347, 2495); *Calvos de Randín* (344, 347, 348, 359, 2477, 2496); *Canle (Lobeira)* (438, 439); *Canle, A (Lobeira)* (1681); *Carballal, O* (680); *Carballiño, O* (1609, 1611); *Casal de Alén (Entrimo)* (367); *Castilla* (716, 968, 1194, 1276, 1464, 1487, 1818, 1857); *Castro* (1109, 1108, 1530); *Cebreiro (Calvos de Randín)* (1873); *Celanova* (1612, 2469); *Cenderiz (Lobeira)* [hoxe *Senderiz*](2288); *Cimadevila (Lobios)* (2286); *Codesal, O (Lobeira)* (1828); *Corgo, O (Lobios)* (1685); *Cortegada* (2007); *Cortiñal (Lobeira)* (124); *Coruña, A* (2191, 2497); *Corvelle (Bande)* (26, 351, 2495); *Couso (Muíños)* (424); *Couto, O* (1947); *Cruceiro de Herbán (Quintela de Leirado)* (1821); *Cruz de Ferro (Portela de Padornelo)* (1745, 1818); *Cuba* (568, 745, 1195); *Chaos* (¿*Lobeira / Bande?*) (1686); *Chaus (Lobeira)* (811); *Entrimo* (28, 29, 202, 349, 2103, 2104, 2105, 2106, 2167); *España* (353); *Extremadura* (1150); *Facós (Lobeira)* (197, 31, 219, 351, 353, 354, 791, 790, 811, 842, 843, 1100, 1101, 1162, 1400) 1460, 1468, 1469, 1470, 1471, 1782, 1798, 1856, 1857, 1996, 2101, 2235, 2520); *Feira Nova, A²¹* (¿*Entrimo/Bande?*) (1773, 2450); *Ferrol* (494); *Flandes* (1816); *Fontarcada (Xinzo)* (305); *Forcadas (Bande)* (51, 608, 609, 2285); *Fradalvite (Lobeira)* (1495, 1496); *Fraga, A (Lobeira)* (26, 2495); *Francia* (1812); *Gaiás (Lobeira)* (355, 356, 509, 525, 1100, 1101) 1622, 1799) 1800); *Galez (Entrimo)* (29); *Galicia* (453, 642, 844, 1058, 1057, 1059, 1464, 1576, 2107, 2235, 2328, 2329, 2489, 2497); *Ganceiros (Lobios)* (1020); *Guxinde (Entrimo)* (743); *Granada* (1121, 1316); *Granxa, A (Bande)* (2477); *Grou* (¿*Lobeira / Lobios?*) 282, 1074, 2119, 2177; *Grou (Lobeira)* (438, 439, 443); *Grou (Lobios)* 1066, 2102; *Gudiña, A* (1650, 1745); *Gustós* (454); *Guxinde (Entrimo)* (1472, 1473); *Habana, A* (89) 2267) 494) 2266) 2427); *Illa, A (Entrimo / Lobios)* (196); *India* (10); *Lantemil (Entrimo)* (2222); *Leboreiro, Serra do* (1135); *León* (945); *Lisboa* (734, 2181); *Lobeira* (141, 30, 361, 360, 609, 845, 922, 1102, 1105, 1155, 1156, 1157, 1159, 1160, 1161, 1393, 1422, 1461, 1498, 1555, 1588, 1635, 1740, 1754, 1966, 2027, 2102, 2104, 2106, 2219, 2240, 2288, 2435, 2498, 2499, 2517); *Lobios* (1105, 2178, 2179); *Lubeira* (1158, 2028); *Lugo* (2497); *Martiñá (Bande)* (1650); *Maus, As (Bande)* (346, 454); *Meás (Lobeira)* (124, 2101); *Meaus (Baltar)* (454); *Molar (V. Moar)*; *Moar* (1909); *Montaña, A* (2285, 2286, 2287); *Monterrei* (724, 801, 803, 1745); *Monterroso (Lugo)* (2219, 2220); *Nigueiroá (Bande)* (15, 2255); *Nogueira (Lobeira)* (443, 609, 855, 1754); *Nogueiras (Calvos de Randín²²)* (744); *Olivada* (¿*Portugal?*) (1873); *Ourense* (679, 716, 1047, 1866, 1867) 2017, 2018, 2497); *Outeiro (Entrimo)* (1844); *Outeiro* (¿*Bande, Lobios?*) (13, 40, 41, 300); *Outeiro, O (Calvos de Randín)* (743, 744²³); *Pacín, río* (2222); *Padroso (Calvos de Randín)* (362, 363, 364, 1873); *Padua* (2094); *Parada (Lobeira)* (26, 1054, 1105, 1782, 2495); *Paradela* (¿*Porqueira / Calvos de Randín?*) (1773, 1675); *Pazo, O (Bande)* (850); *Pedra de Anamán* (penedo na Serra do Leboreiro) (1820); *Peneda, A (Portugal)* (674, 975, 1109, 1367, 1368, 1366, 1369, 1370, 1371, 1372, 1373, 1374, 1375, 1376, 1378, 1365); *Penedo, O (Facós, Lobeira)* (1835); *Pereira, A (Entrimo)* (1201); *Picouto, O (Serra do Leboreiro)* (2235); *Ponte (Liñares), (Bande)* (1133); *Ponte*

Pedriña, A (Bande) (1869, 1871, 1872, 1870); *Pontevedra* (2497); *Porqueiros (Muñíos)* (424); *Porta, río de* (2069, 2070); *Portela, A²⁴ (¿de Pitóns/ do Home?)* 238, 244, 641, 1625, 1626, 1627); *Porto (Portugal)* (1051, 2130); *Portugal* (675, 325, 453, 750, 751, 2107); *Pousa (¿²⁵)* (246); *Queguas (Entrimo)* (1684); *Quenguas (Entrimo)* (1493); *Quintas (Lobeira)* (26, 2495); *Quintas, As (Lobios)* (274,1492) *Quintas, As (Lobeira)*; (423, 842, 1054, 1682, 1683, 1782, 1828, 1856, 2346); *Quintela (Bande / Lobios)* (850); *Rama-llosa, A (¿Arousa?)* (1977); *Rebolar (Lobeira)* (1909); *Recarei (Bande)* (194, 805, 1108, 2020, 2477, 2494); *Requeixo (Lobios)* (365, 1054, 1476, 1477, 1478, 2232, 2233, 2503); *Riba de Mouro (Lobios)* (1377); *Ribadavia* (1609, 1611, 1612); *Ribadeo* (1718); *Ribas (Bande)* (839, 1494); **Ribero, El* (1857); *Río Limia* (612); *Rioseco (Calvos de Randín)* (297); *Rubiás (Bande / Calvos de Randín)* (1102, 2102); *Ruega (¿?)*(849); *Sabariz* ver *Zabariz*; *Salamanca* (135, 1731, 2444); *Salvaterra* (2479); *San Martiño (Lobeira)* (2549); *San Xes (Lobeira)* (1635,1897); *Santa Baia (Lobeira)* (17, 423, 843, 850, 1498, 1497, 1501, 1588, 1688, 1682, 1683, 1856, 2099, 2100, 2101, 2495); *Santa Comba (Bande)* (961, 2102); *Santa Cruz (Lobeira)* (1119); *Santiago* (513, 929, 1217, 2582); *Santo, O²⁶* (372); *Sarreaus (Bande)* (2477); *Senderiz (v. Cenderiz)*; *Silvares (Bande)* (206) *Silvares (Bande/Lobios)* (366, 1138, 2494); *Sobreira, A (Entrimo)* (1379); *Souto (Lobeira)* (443, 855); *Taboazas (Lobeira)* (26); *Talavera* (2436); *Terrachán, A (Entrimo)* (397, 1844); *Torneiros(Lobeira)* (47, 439, 2543, 2377); *Toural (Lobeira)²⁷* (48); *Valdemir (Lobeira)* (123, 438, 439, 2371, 2377); *Valencia* (856, 1812); *Valoiro (Lobios)* (368); *Val, O (Lobios)* (1380); *Veiga do Gorgodelo (Calvos de Randín)* (1959); *Véncias (Venceáns, Entrimo)* (849, 857); *Verín* (802); *Vigo* (216, 1045); *Vila (Calvos de Randín)* (268, 338, 1474, 1475); *Vilamaior* (2548); *Vilameá (Lobios)* (1386, 1577); *Vilanova* (371, 509, 966, 2479); *Vilar (Bande / Calvos de Randín)* (849); *Vileriño* (998, 2407, 2420 805, 1689, 1945, 2099); *Vila, A (Lobeira)* (417, 423, 842, 843, 1996, 2099); *Vila, A (Lobeira/Lobios)* (1075); *Villaviciosa* (1753); *Viso, Monte do* (1392, 1393, 1394, 1395, 1574, 1575, 1707, 2099, 2240, 2487); *Xeás (Lobios)* (509); *Xendive (Lobios)* (612, 789, 1066, 1530); *Xurés, Serra do* (53, 977, 1032, 1381, 1380, 1382, 1383, 1384, 1385, 1387, 1388, 1386, 1389, 1391, 1390, 1577); *Zabariz (Lobeira)* (962, 963, 1648, 1690, 2377, 2543); *Zaragoza (?)* (419).

Como se ve, a maior parte das referencias toponímicas son galegas, da Limia Baixa e máis concretamente do concello de Lobeira (161, se non contei mal), seguido dos de Lobios e Bande. Pero hai algunhas do resto de España, de Portugal (maiormente do territorio limítrofe coa Limia Baixa) e de Sudamérica.

Hai algunhas referencias malas de localizar pero nisto é de xustiza recoñecer dúas cousas. Unha, que el dá no seu mentado *índice toponímico* (CPLB 287-296) datos moi precisos de case todos. Outra, que en 1973, data da edición (e moito menos en 1932), ninguén dispoñía da cartografía detallada de Galicia que hoxe temos nin era doado acceder a un nomenclátor civil e eclesiástico completo de Galicia e a este feito hai que atribuí-los desaxustes frecuentes en traballos desa época, que, comparativamente, en X.

Lorenzo tampouco son tan numerosos nin tan relevantes como adoitan ser noutros escritores da época.

Iso explica algunhas diferenzas co Nomenclátor actual. X. Lorenzo di *Cenderiz*, que hoxe figura como *Senderiz*; e di *Zabariz*, hoxe *Sabariz*; e *Valdemir* (Lobeira, cs 438-9; CPLB 295), hoxe *Baldemir*; e *A Molar* da c. 1909 (*Paxaro que vas voando /por riba do Rebolar, /dille ás mociñas que veñan /pousarse eiquí, á Molar*), hoxe *Moar*. Con dous topónimos é algo belixerante: *Vencias* e *A Terrachán*. De *Vencias*, hoxe *Venceáns /Venceás* escribe que “Anque oficialmente figura esta parroquia co nome de *Venceás*, o certo é que os indíxenas chámanlle Vencias” (CPLB 227, 285). A cantiga é: *En Ruegas canta o cuco, / en Vilar a cabra vella, / en Vencias cantan os anxos, / que é a flor da nosa terra*. E no índice toponímico (CPLB 195) reitera: “Anque o nome real é o que queda rexistrado [*Vencias*], o Nomenclátor oficial mudoullo en *Venseás*” (sic). O outro topónimo é *A Terrachán* (coma tal CPLB 295), forma que el usa sempre, porque rima con *pan* na c. 1844 (*Outeiro, tú estás no alto, / non te ve a Terrachán; / tú es máis frío ca ela, / pero dás ben millor pan*) e afirma que dende 1893 é parroquia: no Nomenclátor, en cambio, figura como *A Terrachá* e como lugar da parroquia de Entrimo. Caso distinto é cando atribúe un lugar a un concello limítrofe (*Paradela* a Xinzo, sendo de Porqueira; *O Valoiro* a Lobeira, sendo de Lobios).

Algúns dos lugares que aparecen nestas cantigas, hoxe parecen desaparecidos, coma *A Feira Nova* (Entrimo; c. 1773; CPLB 289); *A Ponte Pedriña* (ponte romana preto de Santa Comba de Bande... “hoxe está lastimosamente asolagada por un embalse hidroeléctrico” CPLB 292); *Gustós* (“lugarciño perto de Calvos de Randín”; c. 454 CPLB 290). *Silvares* da c. 206²⁸ non existe hoxe en Bande; *A Veiga de Gorgodelo*, do que el di que era un conxunto de herdades onda Calvos de Randín e engade “hoxe xa perderon ese nome” (CPLB 262, 649). E hai dous lugares sen identificar: un é *Olivada* da c. 1873, pero tendo en conta que os outros dous que figuran na mesma cantiga (Padroso e Cebreiro) son de Calvos de Randín, é posible que sexa mesmo do outro lado da raia; o outro é *Ruega* da c.849. En cambio, hai un lugar que ten varios nomes: *Riba de Mouro* (c. 1377), que en CPLB 294 é *Ribas de Mouro*, e que é o outro nome de *Ribas de Araúxo* (Lobios).

Xocas lembra (CPLB 210, 109) que a Limia Baixa é montaña e que, polo tanto, o viño das vodas haino que ir buscar á ribeira, tal como aparece na c. 283 (*Áquile²⁹ que anda no baille, / áquile que entrou agora, / vaille a besta na ribeira / buscalo viño prá boda*). E, coma en tódolos cantigueiros, o terreo central aparece sempre ben tratado en relación ós limítrofes³⁰, non faltan as rivalidades internas³¹.

6.2 ANTROPONIMIA

O número de antropónimos que figuran nas cantigas populares é sempre elevado e en certos casos son tamén un testemuño de autenticidade limiá. Quero ofrecelo aquí tamén con indicación do número da correspondente cantiga. *Adelaida* (20, 21); *Alber-*

to (2584); Amaro (1140); Ana María (1816); Antonia (744); Antonia (236); Antoniaño (237, 241, 242, 243, 244, 815, 1973, 2082 2090, 2091); Antonio (145, 238, 805, 1140, 1994, 2093, 2092, 2094, 2258); Arcade (246); Arsenia (320); Baia (1497, 1501, 1588, 1688, 1682, 1683, 1856 2099, 2100 2495); Bartolomeu (106, 206, 1173); Belcebú (152); Benita (449); Benitiña (660); Benitiño (450, 451, 2095, 2096, 2222); Benito (1140, 2177, 2175, 2176); Bernabé (246); Camiliño (2569n); Camilo (2569i, 2569c, 2569g); Carlota (246); Carne (210); Carmela (2569f, 2569a, 14, 568 1759, 2466); Carmeliña (2569h, 2569b, 2569m, 2569d); Carmiña (793, 792, 571, 569, 570, 1843, 2003, 2247 2466); Carmo (2485, 2488); Carolina (444, 572); Catelina (2558); Cateliña (773); Catuxa (2559n, 2573n, 2573c, 600, 601, 602, 1911, 2316, 2347); Catuxiña (2573i, 2573e, 2573a, 2573o, 445, 603, 604, 2236); Cesáreo (1768); Cípiqueira (835); Clara (70); Comba (961, 2102); Concepción (660, 2314); Constantino da Tomasa (1965); Cristelina (520, 521, 522, 1120); Cristina (855); Cristo (250, 510, 716, 969, 1421); Directorio (780); Domingos (1706); Elisa (1496); Encarnación (841); Engracia (1731); Eufemia (1054, 1105, 1782, 2097); Farruca (54, 1036, 2572e, 2065); Farruco (153); Farruquiña (1925); Farruquiño (1037, 2511); Fermín (2384); Ferranchina, A (2542); Filomena (2130); Fiz (2137); Francisco (744, 1964, 2436, 2462); Gracia (1731); Inesiña (2518); Isabel (1144, 2111); Isidro (2097); Josefa (105, 121); Larazo (930); Lilaina (2532); Lilaira (2532); Lola (576); Lorenzo (1782); Lourenzo (1054); Lucía (401, 805, 1229, 1708, 2048, 2170, 2171, 2172, 2173); Lucía (); Luísa (2235, 828); Luisiña (1163, 2581); Madanela (2582); Mamede (1066); Manoel (95, 520, 600, 875 1030, 1068, 1073 1181, 1185, 1186, 1187, 1188, 1189, 1190, 1191, 1192, 1193, 1279, 1470, 1698, 1699, 1765, 1771, 1811, 1994, 2001, 2051, 2111, 2258, 2296, 2303, 2403, 2534); Manoela (2004, 2360); Manoele (145); Manoeliña (34); Manoeliño (1183, 1182, 1184, 1369, 1717); Manola (1447); María (2581, 2558k, 2251, 142, 4, 2581, 493, 904, 1145, 1202, 1197, 1200, 1198, 1199, 1201, 1747, 1772, 1660, 1729, 1902, 1912, 1913, 2098, 2104, 2105, 2103, 2106, 2167, 2169, 2235, 2252, 2403, 2582); María Antonia (1196); María da Carreira (1908); María Susana (1203); María Xoana (684); Marica (2360); Maripepa da Rasela (125); Mariquiña (1207, 143, 147 1205, 1206); Mariquiño (143); Marta (2104, 2106); Martiño (2549); Maruxa (19, 76, 77, 80, 78, 79, 768, 927, 1077, 1079, 1215, 1216, 1217, 1218, 1219, 1220, 1916, 2004); Maruxiña (2563, 144, 145, 188, 431, 442, 455, 689, 880, 1031, 1107, 1221, 1224, 1225, 1222, 1223, 1226, 1227, 1228, 1230, 1229, 1231, 1232, 1235, 1233, 1234, 1236, 1240, 1241, 1242, 1869, 2209, 2383, 2382); Matilde (1243, 1447); Miguel (510, 1144); Palmela (773); Pedro (1985, 1987, 560, 679, 1421, 1463, 1542); Pepe (1729, 1946, 1994, 2366, 2581); Pepiño (256, 237, 478, 1947); Pilar (2560q, 2560r); Pousa (246); Ramón (14, 1769); Ramona (2319); Ramonciño de Calvos (1759); Roque (1105, 1312, 1774, 1971, 2178, 2179); Rosa (407, 591 713, 1633, 2073, 2074); Rosa da Fachesa (1474); Rosiña (2584, 856, 1080, 1106, 1546, 1849, 2075, 2076, 2077, 2385, 2584); Rufina (2585, 2585, 2585, 2585); Sabela (1988); Santelo (6);

Santiago (445, 929, 1217, 2107, 2108, 2582); *Santiaguíño* (513); *Sara* (327, 102, 103, 104); *Serafín* (867); *Silvestre* (2572d); *Soidade* (2428); *Taranara* (182); *Teresa* (691); *Tupina do Rixón* (417, 1608); *Tutaitinas, O* (1163); *Vicente* (510); *Xan* (2573m, 2573d, 2573b, 1985, 1987, 54, 368, 1068, 2137, 2530); *Xan Guindán* (2586); *Xan Manoel* (1446); *Xancebás* (991); *Xanciño* (2573ñ, 2559ñ, 2573h); *Xermán* (831); *Xerónima* (2581); *Xesucristo* (1395, 2111); *Xesús* (634, 2558k, 107, 108, 2574, 904, 974, 2541, 2582); *Xoán* (725, 780, 789, 2111); *Xoana* (605, 2586); *Xoquín* (462, 1849); *Xosé* (2098, 2558k); *Xuliano* (2542).

Aparecen outras denominacións antroponímicas. Na c. 612 (*Chamáchesme dos da néboa / porque paso o río Limia; / eu chámoche porreteiro, / ceboleiro de Xendive*) e en 218, 197 anota que os do val do Limia son coñecidos como *os da néboa*, polas brétemas que provoca o Limia, mentres que os de Xendive corren como *ceboleiros*. Os do *birrete bermello* da c. 1378 (*Miña Virxe da Peneda, / vín acá, non teño medo; / veño ben acompañada / dos do birrete bermello*) son os portugueses, polo barrete semellante ó dos *pagesos* cataláns e X. Lorenzo di en presente “que usan os de estas fronteiras” (CPLB 243, 447), cousa que hoxe xa é unha noticia histórica.

7. DOUS TIPOS DE ERUDICIÓN

Non vou dicir que Xaquín Lorenzo fose un erudito, do estilo de Risco ou Otero Pedrajo, capaces de elaboraren unha teoría orixinal sobre un material recollido. Os que coñeceron a Xocas (e el mesmo) sinalan que o seu irmán Xurxo, prematuramente falecido, era desoutro estilo, máis brillante. Pero Xaquín foi indiscutiblemente un traballador incansable, un arrecadador e organizador de datos miúdos que, debidamente ordenados, constitúen un tesouro. Cando un corpus de datos é rico e está ben ordenado tampouco se precisan grandes teorizadores, porque o conxunto fala en por si. Nunha cadea de produción (mesmo de produción cultural) tódolos traballadores fan un traballo indispensable.

Hai dous tipos de erudición neste *Cantigueiro*. En primeiro lugar, a literaria. Nos paralelos e glosas cita a Airas Nunes (CPLB 210, 112), Marqués de Santillana (CPLB 217, 185), Rosalía (CPLB 202, 44; 210, 110), Cervantes (c. 702; 223, 227), Quevedo (CPLB 215, 166), Lope de Vega (218, 199; 221, 212), Tirso de Molina (CPLB 231, 318; 238, 394); Lope de Rueda (242, 433), San Xoán da Cruz (CPLB 245, 462), Teresa de Xesús (CPLB 273, 759), Calderón de la Barca (CPLB 258, 607), Jorge Manrique (PPLB 263, 662). Dos lugares galegos cita preferentemente Arousa e Ribeiras do Tea (por Bouza Brey), Muros (por Fabeiro), Borneiro (por experiencia persoal: ns. 71). Dos lugares portugueses, ademais do xenérico Portugal, cita moito Arouca, S. Simão de Novais, Monte Córdova, Minho, Viana do Castelo, Celorico de Basto, Barcelos. E tamén o *Cancioeiro de Évora* do s. XVI (CPLB 242, 426). Dos lugares de lingua castelá, ademais do xenéri-

co Castela, cita Salamanca, Santander, Valladolid, Murcia, Extremadura, Aragón (221, 213). No ámbito catalán cita Baleares (CPLB 250, 525). Tamén cita con algunha frecuencia paralelos asturianos. E da América cita preferentemente Arxentina, Chile, México, Cuba e Brasil. Este tipo de erudición pode ser emprestada e el non só non agacha as súas fontes, como se ve na bibliografía, senón que mesmo afirma, como dixeran na n. 4, de onde tira as citas e paralelos.

Pero hai outro tipo de erudición que lle é propia. Tal como cando sinala o autor dunha cantiga, polo feito insólito de que unha cantiga popular, polo tanto anónima, teña autor coñecido. Así, di que é do fistor Manxor, das Quintas (Lobeira) a c. 51; ou de Lamas Carvajal (CPLB:217, 192) a cant. 591 *Casou Rosa cun mociño*, aínda que os actuais cantores iñoren esta orixe; ou cando lembra que Rosalía de Castro a glosou ou utilizou tal cantiga: así coa c. 97 (CPLB 202, 44); c. 286(210, 110); c. 533 (216, 177), c. 546 (217, 181), c. 596 (218, 195), c. 680 (221, 220), c. 954 (230, 317), c. 1285 (241, 416), c. 1617 (CPLB 251, 529), c. 1714 (CPLB 254, 565), c. 1758 (CPLB 255, 577), c. 1602 (CPLB 250, 525), c. 1987 (CPLB 263, 659), c. 2092 (266, 694). O mesmo tipo de erudición, cando sinala onde e cando se recolleu, polo especial interese do dato, como é o caso da cantiga *Carmiña, Carmiña / xogaches ó fogol / e no medio do campo / metéronche un gol* (LORENZO 1973:59, c. 570); e dela di que a considera “unha das pirmeiras manifestacións deste deporte [o fútbol] neste campo” e que a recolleron el e mais Cuevillas en Calvos de Randín en 1928. Por certo, isto revela que este deporte tivo unha rápida difusión xa que entrou en Galicia pola Costa da Morte poucos anos antes, que inicialmente era palabra aguda (*fogol*) e que xa daquela os goles tiñan connotacións sexuais (CPLB:217, n.167).

7.1. CONTACTOS CULTURAIS DA LIMIA BAIXA

Cando un se achega a unha terra cargada de personalidade coma a Limia Baixa, mesmo, como é o caso do material recollido neste Cantigueiro, antes de 1933, sen luz eléctrica, nin radio nin teléfono, coa actual rede de estradas en estado larvario de camiños de carro ou congostras, practicamente sen automóbil, percíbese con sorpresa pero con claridade que a xente se movía máis do que hoxe imaxinamos. Nesta Limia Baixa, que un diría pechada, falase moito das persoas, cousas e lugares máis próximos, coma Xinzo ou Verín, pero tamén se fala de Vigo, cántanse cantigas que mentan Verín, Ribadavia, Salvaterra, Santiago, Lugo, Ferrol, Ribadeo, a Arousa ou Pontevedra; hai un feixe delas da Virxe da Peneda en Portugal e de Braga, do Porto e de Lisboa; e algunha hai de León, de Salamanca, de Extremadura, de Valencia, de Granada e mesmo de Villaviciosa como as hai que mentan Bos Aires ou a Habana; e Cuba, Brasil, Flandes, Francia ou a India coma Portugal, España ou Galicia. A globalización quedaba lonxe pero a Limia Baixa non era un mundo hermeticamente pechado: chegaban as segas en España e Portugal, a emigración a Portugal e á América e o servizo do rei para faceren permeable a Limia e produ-

ci-la osmose. E a iso aínda lle hai que sumar ese fondo común que é o campesiño cristián europeo, que está aínda pouco estudado, polo menos entre nós.

7.1.1 Influencia da costa no interior de Galicia

En moitos casos as cantigas son comúns a toda Galicia ou a algún lugar concreto: X. Lorenzo está en condicións de afirmar nalgúns casos o influxo da costa no interior a través da comparanza do seu corpus co xa publicado de Arousa e Pontearreas (por Bouza Brey) ou de Muros (por Fabeiro): tal é o caso da c. 1977 (*Por ir ao baille / da Ramallosa, / por ir ao baille / perdín a moza*) que hai idéntica en Carril onde o seseo conseguiría rima consoante: *Ramallosa –mosa* (CPLB 263, 656). Por veces sinala expresamente que unha cantiga chegou á Limia Baixa, probablemente de cando os montañeses baixaban a tomalos baños, como é o caso da c. 1450 (*Na mar hai unha torre / e na torre unha ventana / e na ventana unha nena / que aos mariñeiros chama*) e engade a cita da c. 2464 que parece traída da Odisea. Tamén é o caso da c. 1861 (*Para un irmau que teño, / para un irmau solteiro, / para un irmau que teño, / váiseme de mariñeiro*; ou das cs. 1700 e 1701 (*O mar anda que desanda, / anda que desaparece; quén tén amores non dorme, / quén nonos ten, adoece. / / O mar dá bicos na area, / o orballo dá na flor; / se todo o que ama se bica, / dáme un bico meu amor*) (CPLB 253, 558). Que o planeta Venus na Limia Baixa se chame *estrela mariñeira* nas cs. 917-9 habería que anotalo tamén na lista destes influxos da costa no interior (CPLB 229, 305). Polo top. *Arcade* a c. 246 tamén debeu de chegar de fóra.

Pero é obvio que o pobo axeita cantigas alleas. Nalgúns casos as cantigas son tan xeitosas e teñen un topónimo que non afecta á rima, e iso permite atopalas por case toda Galicia: tal a c. 1492 (*No lugarciño das Quintas / amores hei de tomar, / á entrada óu á saída / ou no medio do lugar*) (CPLB 247, 488). Así a c. 1100 (*Hei de facer unha ponte / de peras e de fatós / para pasearen os mozos / de Gaiás para Facós*) que veu de fóra porque entre Facós e Gaiás non hai ningún río que precise ponte (CPLB 235, 357).

7.1.2 Contactos con Portugal

Algunha vez sinala as importacións de Portugal (c. 1661), que por veces son detectables en que na outra lingua riman, tal é o caso da c. 690 (*Rosa blanca, sete abrils, / ábrete na miña mau, / que se abres na mau de outro/ ou serás miña ou non*) na que *mão* rimaría mellor con *não* do que *mau* con *non* (CPLB 266, 690)³² e, en menor medida, a c. 79 (*Estreliña encantadora, / roubadora dos meus *maes, / quíxenme casar contigo, / non me deixaron teus pais*). Tamén a c. 662 (*Con os paxaros do campo / eu me quero comparar: ando vestido de penas / e ando sempre a cantar*) porque considera que o significado “plumas” da palabra *penas* é exclusivamente portugués e, se cadra, ten razón, porque non está moi recollido nos dicionarios galegos, aínda que temos *penacho* e *penuxe* (CPLB 221, 214). O estraño é a non contracción *con os* (por *cos*) pero o xogo coa polisemia da palabra *penas* arrequece moito a mensaxe da cantiga³³.

7.1.3 Contactos con Castela

Contactos, non influencia unidireccional. A influencia castelá vese na c. 1158 (*Lubeiriña ten a fama / de bo viño i augardente, / de las rapazas bonitas / y de los hombres valientes*) hai dous versos enteiros en castelán e ademais o propio X. Lorenzo recoñece que Lobeira non é terra de viño, e que sendo montaña a Limia Baixa, o viño das vodas haino que ir buscar á ribeira (CPLB 210, 109), tal como aparece na c. 283. Pero o mesmo fan fóra de Galicia, como el sinala nesta cantiga recollida en Salamanca (*Marusiña ponte tiesa, / que te vienen a pedir. / Yo bien tiesiña me pongo / pero no los veo venir*) (CPLB 237-8, 391). Por veces o influxo do castelán redúcese a unha palabra que resulta xeitosa para a rima³⁴ coma na c. 2004 (*Para querer ben, as Maruxas, / para cantar ben, as Manoelas; / vivan tódalas mociñas, / que unhas i outras son *boenas*), ou na c. 2042 (*Quen ten amores ten pena, / eu tameno considero; / eu, como taménos teño / da mesma pena *me muero*) e neses casos el tende a consideralas traducidas do castelán, imperfectamente porque a rima non se conseguiu (CPLB 265, 682; 270, 740; 271, 749; 276, 811). Outras veces na presenza dunha realidade inexistente en Galicia. Así na c. 759, cantiga de casamento, (*Despídete, queridiña, / da casaña dos teus pais, / que esta é a última noite / que nela solteira estás*) X. Lorenzo considéraa importada porque na Limia non se coñece tal costume de marcha-la filla da casa dos pais; ou na c. 1643 (*O día que me casei / coidaba que ía prá gloria; / cantas voltas dá o mundo, / dá máis voltas que unha noria!*) porque as norias foron e son totalmente descoñecidas nesta comarca. Esta importación por veces é discutible, coma cando a basea na afirmación de que en Galicia non hai esquiños (2335: CPLB 275, 778) ou en que un certo culto, coma o da Virxe da Soedade, apenas se atopa no noso campo (CPLB 276, 805) ou que na Limia non se utiliza a faca (CPLB 278, 834).

Por certo, Xaquín Lorenzo expresa a súa sorpresa porque do castelán o pobo galego adopta o de menos valor.

“O noso pobo, poeta por natureza, ten un outo senso da beleza que se revela nas súas composicións. Iste senso poético falla, en troques, cando se trata de faguer un xuício encol das cantigas alleas i escolle para traducir á súa lingua as máis prosaicas e insulas. Somentes acerta cando non precisan traducción, coma socede coas do resto de Galicia ou coas portuguesas” (CPLB 21).

E reitera a “falla de senso crítico antre os nosos campesións para escoller no cancionero alleo” (CPLB 259, 624) . Así considera de mal gusto no autor, no importador e no tradutor a c. 1895 (*Pasei polo cementerio / e pisei un oso frío / y me respondió mi padre: / “Que me pisas, hijo mío”*) ou da c. 1683 (*O lugarciño das Quintas / parez unha *sepultura, / en cambio o de Santa Baia / parez unha *escultura*) (252, 549). Pero iso contradíu cos numerosos casos de paralelos galego-casteláns que el mesmo ofrece³⁵. Un só caso: c. 1744 (*Ó pasala barca / díxenlle ao barqueiro: / ‘As nenas bonitas / non pagan diñeiro’*) e nas notas dá case equivalente (*Al pasar la barca / me dijo el barquero: / -Las niñas bonitas / no pagan dinero*) (CPLB 254, 572).

7.2. NOTICIAS ETNOGRÁFICAS

Este é o terreo no que X. Lorenzo fala con autoridade e sen bibliografía. A súa condición de profesor faulle ver que, sendo o CPLB a voz dun pobo rural, os lectores novos e urbanos empezan a carecer de experiencia para entenderen os matices e as alusións de certas cantigas e, nalgúns casos, para non entenderen as cantigas de maneira disparatada. ¡Que lixeiros mudan os tempos e costumes! Na sociedade urbana de hoxe, que tanto estima o ser moreno e os grandes modistos, resulta difícil entender a teima que no cantigueiro hai contra as morenas, como direi en 7.2.4, e a baixa estima dos xastres (CPLB 270, 738). Por iso no CPLB toda cantiga que o precise leva a súa nota aclaratoria.

Xa é importante a descrición que fai no prólogo (CPLB 18-19) de cómo nacen e qué función e momento tiñan as cantigas de casamento, cando eran algo máis familiar e íntimo cós multitudinarios banquetes que hoxe a maior parte dos mozos e pais se senten obrigados a facer, quizais para esconxura-la atávica memoria galega da fame.

7.2.1 Os traballos

Abandonado ou minorizado o cultivo do liño, xa non todo o mundo sabe que a arriga do **liño** se fai no mes de abril e só así se entende a c. 308 (*Arrigai, arrigadeiras, / daille liño ós ripadores; / que xa veu a primaveira / i hei de tomar dos amores*) (CPLB 211, 119); nin que, despois de arrigado, ponse en feixes e estes lévanse a unha poza na que se teñen mergullados durante algún tempo (CPLB 227, 280) e mentres se enfeixa mozos e mozas troulean e só así se entenden a c. 1669 (*O liño queda na poza / i a bagaña no palleiro; / agora, miña meniña, / tocarémolo pandeiro*) e maila c. 832 (*Eih, señores ripadores, / chegados á Ramallosa, / polas trazas que vou vendo / non vai hoxe o liño á poza*). Detalles da elaboración do **fío**, coma o de molla-los dedos no cuspe ou en auga ou ter unha castaña na boca para provoca-la salivación, fan que se remonte ás fiandeiras de hai 1900 anos en Pompeia (CPLB 206-7, 72) para entede-la c. 148 (*A miña moza non fía, / que nona deixo eu fiár: / quero que garde a saliva / para me a min falar*). Tamén ofrece precisións verbo da **estopa** (213, 131), a **zaragoza** (214, 152); os **tomentos** (215, 164); a **chumbeira** (214, 148). Quen non saiba que a **criba do centeo** ten os buratos grandes, non pode catar lle chamen *cara de criba de centeo* a quen padeceu as vexigas e lle quedaron buratiños semellantes a eses na pel da cara: sen certos coñecementos do mundo rural boa parte da finura e fondura do cantigueiro pasa desapercibida como pura palabrería. Quen non saiba que “as pitas chocan todo o ano, mais no mes de xaneiro e febreiro é cando ‘se deitan’, é decer, cando se lles poñen os ovos para que críen” (CPLB 220, 202) non entenderá que a c. 621 diga *Chamáchesme pita choca / porque nacín en xaneiro; inda tú no-élo galo / que canta no meu poleiro*³⁶. Quen non saiba que o **trobisco** é unha herba venenosa (CPLB 220, 205) non entenderá a c. 628 *Chamáchesme truvisqueira, / erba que o gado non come; / mais vale ser truvisqueira / que muller de malo home*. Hoxe son moitos os que xa non coñecen as saias de estopa, que son de máis dura pero de tecido máis groseiro (CPLB 213, 131).

A técnica, sorprendente para un urbano do século XXI, de “plastificar” as **eiras para mallar** sen que se perda un gran de trigo entre as areas, mediante un amoado de bosta e auga que se deixa cocer ó sol, aparece na c. 1546 (*Non te cases con Rosiña, / que é moza moi faladeira; / ponte, cando te non ve, / como a merdiña na eira*). O carácter solidario das mallas, nas que tódolos veciños se axudan gratuíta e reciprocamente, é o que explica a c. 1104 (*Hei de ir á túa seitura / hei de ir á túa segada, / hei de ir á túa seitura, / que a miña vai acabada*). Tamén na **vendima** se creaban e cantaban cantigas (277, 823). Antes de que as cepas se cultivasen en parra ou en espaller, as **vides** poñíanse ó pé doutras árbores para que gabeasen por el arriba. Era o antigo sistema romano, ben documentado gráfica e literariamente, que perdura no N. de Portugal e que entra algo na Limia, tal como aparece na c. 1379 (*Miña Virxe da Subreira / é amiga da goteira; / pónenlle o carballo á porta, / heille planta-la videira* (CPLB 243, 448). O **pau das culleres** é o **buxo** (CPLB 201, 40); pero de buxo ou de amieiro fanse tamén os santos (CPLB 268, 722). Coméntao verbo de cantigas que sorprendentemente tamén lle chaman pau das culleres ó piñeiro (*¡Ai, que piñeiro tan alto! / Ai, que pau ten para culleres / Ai, que homildes son os homes / cando van próna as mulleres!*) (CPLB 34, 91).

7.2.2 Os xogos, os bailes e os instrumentos musicais

Unha cantiga condensa o que é un fiadeiro³⁷, e a c. 1446 (*Na corte de Xan Manoel / hai moitas mozas cantando: / unhas tascan, outras fían / i outras están asedando*) (CPLB 245, 472). Das fiadeiras conta a picardía de levaren tallos onde se puidesen sentar dous, para que os mozos se sentasen coelas (CPLB 223, 237).

O **ventoreiro**, un baile semellante á muiñeira que aínda vira bailar no 1932 pero que na hora de edición do CPLB “xa non se atopa por estas terras ninguén que o saiba beillar” (CPLB:255, n.576). O **baile da carrasquiña** (CPLB 250, 526), propio de rapaces e rapazas. O **xogo da roda**, propio dos fiadeiros, aparece nas cs. 193 (*Ande a roda, ande a roda, / ande a roda darredor; / canto máis a roda ande / máis lle quero ó meu amor*) e a 273 (*Aquile que anda beillando / baille ben e bote fora / que tamén queren beillar / aquiles que andan á roda*). O **xogo da laranxiña**, tamén propio dos fiadeiros, aparece nas cs. 1840-1 (*O toco da laranxiña / tiña sede e foi beber; / afonte estaba estiñada / e tívose que volver. // O toco da laranxiña / tiña sede e foi beber; / agora que estou no medio / son señora de escoller*).

A c. 263 menta o birimbau e isto dálle pé para anotar dous fraseoloxismos *O birimbau non che é gaita que é un ferriño que toca e estar tocando o birimbau* (CPLB 209, 103). Fala de que non sempre hai gaiteiro á man e nese caso os mozos botan man do birimbau (CPLB 227, 279) e as mozas botan man dos **ferriños**, unha sartén ou cazola que baten ritmicamente cunha chave ou as trébedes, que colgan dunha baraza, e bátenlle cun ferro calquera (CPLB 227, 284). O pandeiro aparece en moitas cantigas e nos cantigueiros doutras linguas (CPLB 236, 374); pode ser catro esquinas ou de seis, como di a c. 1853 (*Pandeiro de catro esquinas / ben pudiera ser de seis / ben pudiera esta meniña / conmigo canta-*

-los reis), aínda que X. Lorenzo di que tamén pode ser triangular ou redondo pero o máis frecuente é o cadrado (CPLB 258, 610).

7.2.3 Os amores e as pelexas

As pelexas eran antes moi frecuentes nas festas entre mozos de parroquias diferentes, moitas veces como forma de afirma-la propiedade das mozas da parroquia, e a isto alude a c. 1384 (*Miña Virxe do Xurés, / eu iste ano alá non vou / polo mor dos alborotos, / malia quénos armou* (CPLB 243, 450). Entre mozos existe unha forma de desafío que é o *varapau*: quen desafia fai cun pau un risco no chan para que o contrincante o pise e comeza-la loita (CPLB 267, 699). Nunha nota á c. 2092 (*San Antonio / daime un home / anque me mate / anque me esfole*) explica que nestas angueiras afectivas as mozas implican os santos, poñéndolles flores, luces e outros agasallos pero tamén meténdoos na auga, poñéndoos contra a parede ou apagándolle-las candeas (CPLB 266, 694)³⁸.

7.2.4 O ideal estético do mundo rural

Ideal estético: delgadiñas da cintura e alegres de corazón, coma na c. 354. Pero a gordura é sinal de riqueza, coma na c. 351 (*As mociñas de Corbelle / son pequenas e redondas; que vivan as de Facós / que son gordiñas e longas*).

Pola mesma razón que no mundo urbano, traballando todos á sombra, tendemos a te-la pel pálida e os que se poden permitir horas e días frecuentes de lecer tumbados na praia ou facendo deporte, e así estar moreno e índicio de boa vida, no mundo rural, en cambio, traballando todos ó ventimperio, tenden a te-la pel morena e estar branco é indicio de estar exento da dura vida no sector primario e estímase te-la pel branquiña, porque estar moreno é indicio de traballo proletario e mal pago no sector primario³⁹. Unha das notas máis longas e eruditas motíva a cuestión do desprestixio da color morena (hoxe, en cambio, tan cobizada) que se ve en cantigas coma a 608 (*Chabacana de Forcadas, / anque te laves e laves / eres negra de nación / e pouquerrechiño vales*) ou as que empezan *Chamáchesme moreniña* (cs. 613-617); a nota ábrese cunha expresiva cita bíblica, que demostra o vello que é o prexuízo, e vai seguindo por Juan de Chen, Lope de Vega ata percorre-lo cancionero galego, o portugués e mailo castelán (CPLB 218-219, 199); pero tanta abundancia de morenos por forza tiña que dar apoloxías: e así a c. 1414, gabanciosa para as morenas (*Moreniña ten que ser / a terra prós caravés / i a muller que eu hei querer / moreniña e con desdén*) (CPLB 244-5, 462) e mais na c. 1939 (*Pensas que por ser morena / xa me non quere ninguén; / moreno é o chiculture / e chípanlle os dedos ben*). Outra nota estética aparece na afirmación de que as boas mozas adóitase comparalas cos piñeiros e coas cerdeiras e dío comentando a c. 1478 (*Niste lugar de Requeixo / no medio quero decer, / hai un piñei-riño verde / que alumea sen arder*) (247, 482). As mozas usan o tormentelo ou trementelo para poñeren fermoso o cabelo como di a c.1951 (*-Figureira das ovelas, / con qué peinalo cabelo? /-Cunhas erbiñas do monte / que lle chaman tormentelo* (CPLB 262, 645).

7.2.5 Crenzas e supersticións

Crenzas arcaicas pero vivas daquela explican cantigas. Así a do tardo (demiño bulrón e trasno: CPLB 279, 860) explica unha versión do *Padre Nuestro pequeniño* (2578). Así a de que as bolboretas son mensaxeiras dos defuntos e ausentes (CPLB 341, 424) explica a c. 1314 (*Miña nai, do meu amor, / hoxe ou mañá terei carta / que vin unha volvoreta / na miña roca pousada*); e a de que revirando as tellas do aleiro do tellado de certas capelas ou casas conséguese virar e calma-lo vento (CPLB 213, 143) explica a c. 389 (*As tellas do teu tellado / están postas do revés; / se algunha vez che faltéi / agora eiquí me tes*); e a de que, baixando a Virxe do Xurés á parroquia de Riocaldo, no Val, conséguese que chova, explica a c. 1386 (*Miña Virxe do Xurés, / baixaivos ao areal / que lle leva o millo a seca / ás calaceiras do Val*) (CPLB 243, 449). Sorpréndeme, en cambio, que non anote a concepción circular da historia, de raíces pitagóricas, presente na a c. 1566 (*Non te rías de quen chora / que é cousa que Dios condena; / pode desandala roda / e collerte a mesma pena*). E a crenza de que a faldrá fóra da camisa protexe das bruxas e Lorenzo explica que, “sen dúbida, pola semellanza coa alba dos sacerdotes” que lles chega ós pés⁴⁰; encóntraa na c. 1472 (*Niste lugar de Guxinde, / ao pasar polas ladeiras, / pasade coa faldrá fora / pola mor das feiticeiras*) (CPLB 247, 480); e a de que despois da medianoite andan ceibes as bruxas (CPLB 275, 787) explica a c. 2367 (*Tódolos que cantan ben / cantan deica a medianoite / i eu, como canto tan mal, / canto máis alá das doce*). Tamén se ten por mal sinal que chova e faga sol ó mesmo tempo o día da voda: na c. 1647 (*O día que me eu casei / saíu o sol i orballou; várame o Dios do Ceo, / que mal casadiña vou*) e X. Lorenzo explica que, cando tal acontece, casa unha filla do demo. Non estou moi seguro, porque as correspondentes cantigas falan de que nesa circunstancia o demo azouta as mulleres⁴¹ e no folclore bretón tamén se di que *emañ an diaoul o pilat e wreg* “o demo bate na súa muller” (MENARD 2000:47).

A progresiva laicización da sociedade está facendo que mesmo os eclesiásticos novos descoñezan as claves iconográficas que distinguen cada santo. E, non sabendo, por exemplo, que unha das dúas formas de representar san Miguel e como un soldado que ten baixo os pés un Satán cornudo (CPLB 213, 135) pódese entender mal a c. 367 (*As mociñas do Casal / cantan e poden cantar: / teñen un mozo con cornos / á entrada do lugar*), que, en realidade alude a unha capela cun San Miguel no lugar de Casal de Alén na parroquia da Terrachán⁴². E así outros costumes coma a existencia do Santo, de propiedade veciñal (CPLB 213, 136); ou o costume de abraza-lo Apóstolo Santiago na c. 1217 (CPLB 238, 393).

7.2.6 Medicina popular

Da medicina popular aparecen catro alusións: o chocolate para os enfermos terminais (CPLB 261, 638); o tormentelo para as dores de cabeza (CPLB 262, 645), a auga corrente para os ollos (265, 684), a malvela para as molestias do embarazo (CPLB 270, 735).

7.2.7 Precisións cronolóxicas

A todo isto habería que engadirlle o feito de que sempre que menta unha festa ten o coitado de indica-lo día en que se celebra. Non é un dato menor, como puidera parecer, xa que teño comprobado en máis dun caso que hai parroquias da Galicia rural que conservan datas de celebración que foron as oficiais do Calendario Hispánico e que mudaron á data actual cando Roma coa axuda dos cluniacenses conseguiu impoñer na península ibérica o rito romano e mailo seu calendario: son polo tanto esas datas aldeás, documentos cronolóxicos de evidente valor histórico.

7.3. NOTICIAS HISTÓRICAS

7.3.1 Asuntos políticos ou militares

Sitúa historicamente certas cantigas. Tal é o caso do *Coto Real de Lobeira*, polo que, sendo lugar arraiano, os seus veciños estaban exentos do **servizo militar** e que aparece na c. 197 (*Á nosa Virxe do Viso / un favor lle vou pedir: / que os mociños de Facós / servir ó rei non han de ir*) (CPLB 207, 82). Noutra cantiga, a 1269, aparece a crítica ó feito de que daquela os ricos, pagando unha cantidade de diñeiro, libraban deste servizo (*Meu chalequiño de liño, / vámonos servir ao rei, / que os ricos loitan e quedan / i eu, como son probe, irei*) o que lle dá pé a X. Lorenzo para outra nota que vincula este servizo co insuficiente coidado da agricultura en Galicia. E, de actualidade ata a supresión do servizo obrigatorio, a c. 1827 (*Os soldados no coartele / cando limpan os fusiles / miran unhos para outros: “Cando nos veremos libres!”*).

A memoria da **invasión francesa** (CPLB 205, 62) aparece en cs. coma a 124 (*Alá van os granadeiros / polo Cortiñal arriba; / as mociñas de Meás / choran que parten a vida*). Pero sorprende que algunhas cs. ás que non se lles ve alusión á francesada (coma a 301) teñan o mesmo verso inicial (*Arriba, cabalo mouro*) ca outras castelás (*Sácame / Arriba, caballo moro*) que a aluden directamente (CPLB 211, 115).

Deixa constancia de **lugares asolagados**. Trala c. 30 (*Adios Baños, adios Baños, / adios Baños minerais; / eu déixoche o meu diñeiro / pero voume cos meus males*) (CPLB:30, 10) comenta que os tales *Baños minerais* están xa asolagados, xunto coa Ponte Pedriña, no encoro das Conchas e era San Xoán de Baños de Bande (CPLB:199, 10); e volve repetir que esa ponte romana preto de Santa Comba de Bande... “hoxe está lastimosamente asolagada por un embalse hidroeléctrico” (CPLB 292).

Xa mentei a cantiga do **fútbol** en 7. Nas notas un paralelo pódelle suxerir-la necesidade dunha nova aclaración histórica. Tal acontece en CPLB 212, 127, onde, falando das *esfolladas*, onde se xoga co dobre senso de *esfollar*, encontra o paralelo da *espicha* e *espichar* e iso dálle pé a falar da espicha e a **presenza dos cataláns** no mundo mariñeiro galego.

7.3.2 Asuntos sociais

As **axitacións campesiñas** do primeiro terzo do século XX quedaron asentadas no cantigueiro (*Este pandeiro que toco / é de coiro de xuez / escribano...*) (CPLB 236, 375), e aquí na c. 1146 (*Este pandeiro que toco / por moito que o repenique / non teñas medo que o rompa / que é de coiro de cacique... é de coiro de xuez / ...escribano...*). A loita contra os impostos (*Foi o 'consumo' un dos trabucos que pior recibiron os nosos campesiños*) (CPLB 241, 418) e que aflora nas c. 1292 (*Miña meniña da ialma, / ben sabes que eu presumo / que me hei de casar contigo / se é que baixan o consumo*) e sinala paralelos nas cs. 76, 1078, 1092.

Anota para a historia nomes de persoas que quedaron na memoria popular. Tal é o caso de Tomás das Congostras, un ladrón célebre no XIX que intentou roubar na reitoral de Lobeira cantando a c. 12 (*A canteira está ben dura / e témola de arrombar / iá ama do señor cura / 'la tenemos de matar'*) (CPLB:29) mentres el e maila súa xente trataban de abrir un burato na parede pero o cura acordou e escorrentounos a tiros; pero, cando o cura foi para San Mamede de Grou, asaltouno outra vez e desta volta cortoulle as orellas dicindo *¡Eiquí non estamos en Lubeira, señor abade!* (CPLB:199, 6). Este Tomas polo visto era tan bo mozo que, cando en vista dos seus delitos a raíña de Portugal deu orde de capturalo e matalo, decapítárono e leváronlle a cabeza á raíña, e ela disque dixo que *¡Se soubera que era tan bo mozo, non o mandaba matar!* (CPLB 257, 598). Tamén é o caso dos gaiteiros da Gudiña e da Martiñá, sonados no comezo do século XX, que aparecen na c. 1650 (*O gaiteiro da Gudiña / e máis o da Martiñá / andan en pleito co vento / e non sei quen gañará*) (CPLB 252, 538).

O drama da **emigración**, co diñeiro emprastado para paga-la viaxe contra hipoteca dos bens que, remataba en quedar *case sempre o emigrante sen as terras que dera como garantía* (CPLB 224, 241) aparece na c. 745 (*Dende que fuches a Cuba / quéreste dar moito tono / e por malas linguas sei / que o estás debendo todo*). A emigración aínda pode ter outro remate dramático: o rexeitamento se o emigrante volve con diñeiro e non segue sendo o de sempre, coma na c. 2201 (*se quixera mozo / tiña máis de ún, / pero de *pajilla / non quero ningún*) alusivo ó sombreiro de palla que traían algúns da América.

7.3.3 Oficios: sardiñeiros, arrieiros, segadores...

Describe o *trato do sardiñeiro*, que practicaba xente que no verán ía pola mañá cedo recolle-lo peixe á estación de Frieira (liña Vigo-Ourense), é dicir, 60 kms pola serra do Leboreiro entre ida e volta, para despois ilo vendendo polas aldeas, comentando a c. 62 (*Agora que me trocaches / has de ter moito diñeiro; heite de meter no trato, / no trato do sardiñeiro*) (CPLB 200, 29).

Fala do vello oficio dos arrieiros, hoxe substituído polo de camioneiros (CPLB 211, 117), cando comenta a c. 205 (*Arrieiros, os de Calvos, / que pasades pola estrada, / tende coidado coas bestas / no lugar de Fontarcada*); e da mala sona dos xastres (CPLB 270, 738).

Redacta tres longas e eruditas notas verbo da ida dos segadores galegos a Castela, a propósito da c. 135 (*A lua vai encuberta / con panos de seda branca; / amores que ben me que- ren / traballan en Salamanca* (CPLB:36) e mais da 592 (*Castellano, castellano, / mal da terra non me fales; / olla que vivo de eiquí / se falas es non sales*) (CPLB:61) e outra (CPLB:255) verbo de algo moi conexo coa sega, o paso pola Cruz de Ferro, onde os casteláns dicían que as galegas xuraban non volver como ían (é dicir, non volver castas senon “castillas”): faino para comenta-la c. 1745 (*Ó pasar a Cruz de Ferro / a Gudiña ben a sei / i agora voume chegando / aos aires de Monterrei*) (CPLB:122) que, en si mesma, xa é unha negación do mito castelán, porque menta a ditosa Cruz, como porta de regreso emocionado á terra galega. Nesa nota distingue a Cruz de Ferro de Foncebadón, pola que unicamente pasaban os que ían dende terras de Lugo e A Coruña, da outra Cruz da Portela de Padornelo, pola que pasaban os que ían do sur de Galicia e que, aínda que era monolítica, tamén acabou tendo o nome de Cruz de Ferro; e nesa ocasión anota tamén as rutas galegas da sega e o costume de facer milladoiros e deixar nesa cruz os fouciños gastados. (CPLB 255, 573). A sega reaparece coa c. 1219 (*Maruxa, se vás á sega / escribeme do camiño; / se non tomares papel, nas alas dun paxariño*) noutra nota sobre as mulleres *alugadas* (CPLB 238, 394).

Unha cantiga estraña, a 1506 (*Non chores meu pequeniño, / que a naiçiña está a chegar; / foi pola fariña ao muíño / e teu pai foille asubiar*), fala de algo moi normal, cando non se coñecía a luz eléctrica nin as lanternas, o canto ou o asubío cando un tiña que andar de noite por camiños escuros entre árbores. O estraño é que a nai traía o saqueto da fariña e o home simplemente asubíe (CPLB 247, 491).

7.3.4 Unha fronteira permeable

Agora que a Unión Europea fixo desaparece-las fronteiras, desapareceu tamén a **ramboia**, ese comercio clandestino que permeaba a raia seca nas dúas direccións, a ramboia. Na Limia Baixa – di Xocas- *ten pouca importancia iste tráfico pero fálase moito nil* (CPLB 204, 57) e de feito aparece en diversas cs. (117, 1618, 2007, 2011, 2491, ...) e ten un segundo significado “facelle o amor ás mozas, cortexalas” (CPLB 209, 104) como aparece na c. 263 (*Á porta do fiadeiro / hai unha pedra redonda / onde se sentan os mozos / cando veñen de ramboia*). Con todo iso, recoñece que o contrabando de tabaco foi intenso por esta parte da raia, cando comenta a c. 2178 (*Señor San Roque de Lovios, / estanqueiro do tabaco, / dígame, señor San Roque, / queno meteu niste trato*) (CPLB 268, 722). Outra proba de que a raia xa era relativamente permeable son as **romaxes transfronteirizas**: vese nas cantigas que aluden á romaxe dos galegos á Virxe portuguesa da Peneda (cs. 1365-1378), no feito de que “á festa da Nosa Señora do Xurés veñen moitos romeiros de Portugal” (CPLB 244, 454) tal como se ve na c. 1390 (*Miña Virxe do Xurés, / ten unha ventana nova / para ver aos portugueses / cómo tocan a viola*); e en que “son correntes as mútuas visitas dos de Entrimo e Lovios e os da Ponte da Barca [Portugal] con motivo das festas de unha ou de outras das ditas localidades” (CPLB 292).

7.3.5 A Igrexa: rendas e algún servizo

X. Lorenzo sinala que algunha cantiga é testemuña de que de antigo algúns santos e santas de certas igrexas e capelas recibían en herdanza casas, fincas, muíños e que probablemente parte da produción (coma tal, de liño), o que explica que nalgunhas cs. se diga que tal Virxe *ten un tendel de meados* (c. 326) (CPLB 212, 124 e 244, 456).

Comentando a c. 1866, que fala da Ponte de Ourense, dá un antigo paralelo asturiano que aínda fala da barca de Ourense e lembra que o bispo don Lorenzo reconstruíu o arco central no s. XIV e que antes había dúas barcas, unha do concello (no lugar da ponte) e outra do cabido (no Portovello), aínda que posteriormente tivo que volver haber barcas en diferentes ocasións.

7.4 NOTAS LINGÜÍSTICAS

7.4.1 Gramaticais

¿*Cantiga* ou *cántiga*? X. Lorenzo toma partido xa na primeira nota (CPLB: 199, 1) polo paroxítono *cantiga* contra a opinión de Varela Silvari que prefería *cántiga* e apóiase en que esixe a forma paroxítona o metro de cantigas coma a 1507 (*Non hai cantiga no mundo / que non teña o seu refrán; / nunca niguén faga contas / senón do que ten na mau*) e maila 2141 (*Sei un saco de cantigas / se volas quero decer; / as máis delas son pedradas / para queiras queira entender*). Cita a autoridade de Manuel Rabanal e mesmo para o castelán do Arcipreste de Hita. Para min non lle falta razón, vendo os datos do *Tesouro Fraseolóxico Galego* do Centro Ramón Piñeiro onde temos 53 casos de *cantigas* por 14 *cántigas* e estes dubidosos⁴³. Anota que na Limia *Vilariño* se pronuncia *Vileriño* (CPLB 232, 330) e que *Fontarcada* tamén corre como *Fontercada* (CPLB 289) e que o plural do substantivo feminino *meada* na Limia é anomalamente masculino (*os meados*) tal como aparece na c. 326 (*A Santa Virxe do Viso / ten un tendel de meados; / vente connigo, meniña, / ó río ver de lavalos*) (CPLB 212, 124).

7.4.2 Léxicas

En canto ó léxico anota que que *apurriar* é o mesmo que *atutar* ou *aturuxar* (CPLB 266, 692); que *bixa* é “barrio” e que se usa tamén como topónimo (CPLB 236, 369) na c. 1129 (*Indo pola Bixa abaixo, / toda a xente me quer ben, / so a nai do meu amor / non sei que rabia me ten*); que *caixeiro* é “dependente dunha tenda, non necesariamente o cast. *Cajero*” (CPLB 247, 484); que *estriga* é a “porción de liño que se deluba de cada vez e que se conserva na mesma cantidade deica o intre de fiar” (CPLB 265, 674); que *morar* é “vivir na casa na que está a servir” na c. 2003 (*Para qué qués, Carmiña, / tanta gravedá, / tanta gravedá, / tanto presumir: / túa nai a morar, / teu pai a pedir*) (CPLB 264, 666); que *pértiga* significa “fachendosa, presumida” na c. 1952 (*Pértiga éo túa irmá / que eu ando ben sinxela / e teño mozos de sobra / e noivos á rangalleira*) e explica que alude á postura do pértigo do

mallo cando se empina (CPLB 262, 646); que o *quinteiro* ou *quintairo* é “un anaco de camiño que queda dediante da casa e que se ten estrado con toxos para que a facenda os vaia curtindo prós converter en esterco” (CPLB 244, 461); que *requer* é “entoar o Requiem” ou canto litúrxico de defuntos (CPLB 242, 438); e que *rifante* é “carniceiro”.

Coma se quixer facilita-lo labor dos neofalantes, ofrece o recurso de aprende-lo uso do te e mailo *che* aplicados ó verbo *querer* e por iso fai reparar na c. 1003 (*Eu querer quérote ben, / nono dou a declarar, / que che non quero dar pena / nin ó mundo qué falar*) (CPLB 232, 331).

7.4.3 Fraseolóxicas

Non faltan as anotacións de tipo fraseolóxico: *fillo de palleiro* (CPLB 214, 146), *rolda da iauga* (CPLB 243, 444), *aire de abaixo* (CPLB 249, 517), *cara de criba de centeo* (c. 489), *libro de escolapías* (CPLB267, 710), *pau das culleres* (CPLB 201, 40), *ronda do lugar* (CPLB 227, 279); *Ir de ramboia* (CPLB 209, 104), *beillar sobor dun puño / no cribo dunha peneira* (CPLB 210, 110), *a raiar* (CPLB 215, 164), *estar torcendo as liñas* (CPLB 226, 271), *dar a liña o no* (CPLB232, 333), *botar a vaia* (CPLB 233, 347), *ir resellar* (CPLB 236, 364) *ser feito de cera* (CPLB 241, 413), *bater a chanquiña*, *tocar o zoco*, *andar batendo o zoco* (258, 609), *andar a morar* (CPLB 264, 666), *pór o risco* (267, 699), *tomar as augas* (CPLB 295).

Tamén insire refráns nas súas notas coma *De español de pelo roxo e francés de pelo negro, líbrate coma do demo. Líbrate Deus de home de bigote loiro, de can rabeno e de home pequeno. Home de barba rubia, unha che di, outra che cuida* (CPLB 215, 166). *Moza probe e ben vestida, mal me cheira a chamusquina. O que come cabrito e cabra non ten, de algures lle ven* (CPLB 245, 467). *Alá vai Serodio con temperán, mais na palla, non no gran*, este comentando a c. 1728 (—*Onde vas, millo miudo? / —Vou a pór do temperau. / Co temperau no-has chegar / nin na palla nin no grau*) (CPLB 254, 567). *A muller composta quita o home de outra porta. O andar ben vestida, fai á moza garrida* (CPLB 260, 630). *A gran subida, gran caída* (CPLB 271, 751). Anota tamén fórmulas coma *Está moi maliño. Xa lle dan chiculture!* (261, 638); *¡Eih, carballeira, árdelle o eixe!* que considera berro de desafío (CPLB 269, 729), e dialoxismos propios de Ourense coma este —*Que queres, torrezou ou ovos? —Todo revolto, señora, todo revolto!* (CPLB 258, 607).

Ten algunha importancia que detecte, como moito en 1973, o que hoxe se coñece como *explicitación fraseolóxica*. Faino cando sinala que algunhas cantigas son elaboradas a partir dun refrán, en liña co que xa daquela era doutrina firme na fraseoloxía eslava: os dous primeiros versos da c. 670 (*Costureira sen dedal / din que cose pouco e mal; / a miña moza non-o ten / e fai as costuras mal*) “están feitos cun dito popular” (refrán) (CPLB:221, n.216). Repárese en que non di que sexan un dito popular senón que “están feitos cun dito popular”, porque o refrán non ten o sintagma *din que*: o refrán é *Costureira sen dedal cose pouco e cose / iso mal*. Un refrán que amplía o seu tamaño mediante unha elaboración amplificadora para orixinar unha cantiga é o que os fraseólogos eslavos chaman

explicitación (Mokienko 2000). Véxase tamén Ferro (2004). Outro exemplo que podía citar é este: *Non hai cantiga no mundo que non teña o seu refrán; nunca ninguén faga contas / senón do que ten na mau* (CPLB:110, 1507).

7.4.4 Psicolingüísticas

X. Lorenzo fai unha observación psicolingüística que se adoita esquecer no debate sociolingüístico: a utilización do castelán en certas cantigas ten evidente senso irónico ou burlesco. Entre os exemplos que cita está a c. 1970 (*Por baixo do lavadoiro / corre a iauga e nace a ierba; / amores que non son firmes / mándanse luego a la mierda* (CPLB 263, 652); ou a c. 2366 (*Tódo los Pepes son dulces, / máis dulces que un caramelo; / eu, como son tan amarga, / por un *Piepito me muero*)⁴⁴. Dubidosa a c. 94: *Ai, que piñeiro tan alto! / no medio ten un letreiro: “Non me criaron mis padres / para ti, camanduleiro”* (CPLB 202, 42).

7.4.5 Notas de estilo

Sinala hipérbolos na c. 44 e 1157 (*Lubeiriña non ten auga, / se noa ten eu lla darei: / coas bágoas de istes meus ollos / todas terras regarei*. (CPLB 236, 378).

Considera que é o vello leixapré, o encadeamento de versos entre cantigas, coma o da 995 (*Eu non vou, non vou, / eu non vou alá, / á casa do cura, / que me quererá? / Que me quererá? / Que me ha de querer? / Morreulle a criada, / quérema vender*); na c. 996 (*Eu non vou, non vou, / eu non vou alá, / á casa do cura, / que me quererá? / Que me quererá? / Que me ha de querer? / Morreulle unha vaca, / quérema vender*); na c. 1502 (*No nabal do meu sogro / acitáronme os cás / e saíu a miña sogra / cunha chanca na mau; / coa chanquiña na mau / i o zapato no pé; / ela a min tenme rabia, / eu ben sei por qué é*); na c. 2466 (*Ven beillar, Carmiña, / Carmiña, Carmela, / co zapato baixo / i a media de seda; / i a media de seda, / i a media calada, / ven beillar, Carmiña, / miña namorada*) e na 2566. Pero tamén o sinala entre cs. alfabeticamente distantes como son a c. 834 (*Eiquí tes meu curazón, / podes faguelo pedazos, / pero cunha condición: / que hei de morrer nos teus brazos*) e a 1423 (*Morrer nos teus brazos, nena, / será morte con regalo, / pois é tanto o que che quero / que hasta á morte me allano*).

Rima cruzada infrecuente no cancionero popular na c. 1566 (*Non te rías de quen chora / que é cousa que Dios condena; / pode desandala roda / e collerte a mesma pena*) (CPLB 249, 511) ou na c. 1539 (*Non quixera, rapaciño, / darche a ti o meu querer; / non me agradas, queridiño, / non teño que lle faguer*) (CPLB 248, 503) ou na c. 2457 (*Vaite lavar, moreniña / vaite lavar, Conceición, / Vaite lavar, coitadiña, / Vaite lavar, curazón*) (CPLB277, 815).

7.4.6 Ortografía

Preocupado pola autenticidade do material que recolle, utiliza unha grafía algo persoal e, ben mirado, fora mellor que se deixase guiar pola ortografía que usaba daquela a Editorial Galaxia, así evitaría formas coma *tameno*, *tamenos*, *queno*, *quenos* por *tamén o*,

tamén os, quen o, quen os e similares; maiormente porque X. Lorenzo non usa os apóstrofos nin sempre fai as contraccións que o ritmo esixe en sintagmas coma *de outro / de outra* e similares, aínda que usa a contracción *áquile(s)* por *a aquíle(s)* nas cs. 281-191. Fernández del Riego testemuña que el e Aquilino Iglesias Alvariño foron persoas que, co gallo da conservación de variantes dialectais vivas, puxeron algunhas dificultades para aceptaren a ortografía de Galaxia.

7.5 HUMOR E AMOR NAS CANTIGAS

O humor da ruptura da esperada rima no último verso. Sinálao na c. 795 (*Do outro lado do río / deume o sol por tras das costas; / heiche de dar de beber / polo rodo das polainas*), na c. 1114 (*Hoxe arriguei o meu liño, / hoxe o dei a fiare, / que pasei onte por il, / non sei se é liño se é erba*), na c. 1524 (*Non me tires con pedriñas / que son do mesmo penedo; / se te atopo nun camiño, / son capaz de comer xente*), na c. 1868 (*Pasei a Ponte de Ourense / queridiña por te ver; o día que te non vexo / non boto fabas ao pote*⁴⁵), na c. 2512 (*Voume por eiquí embaixo, / pillando moscas cun pondón* / e veu meu pai a correr / e deume cun terrón nas costas*) e dá paralelos en castelán (CPLB 226, 269). Por veces anota algunha outra cantiga humorística, como dixen na n.1.

O tema amoroso aparece, xa na literatura medieval (CPLB 238, 399), velado na expresión *lava-la roupa* que aparece na cantiga 1769 (*O río cando vai louro / leva cascás de limón / para lle lavalá camisa / ao meu amante Ramón*) e na c. 1234 (*Maruxiña, Maruxiña, / Maruxiña, non teño outra; / se me morre Maruxiña, / quen me ha de lavalá roupa?*): esta última na sensibilidade de hoxe estaría nas antípodas, no políticamente incorrecto. X. Lorenzo salienta a intención erótica de certas metáforas (CPLB 200, 16): tal a c. 2148 (*Sementei millo miúdo / no colo de unha rapaza; / queira Dios de hoxe nun ano / o millo miúdo naza*) e maila 31 (*Adios, lugar de Facós, / lugar de ventanas altas; / queira Dios de hoxe nun ano / se non descubran as faltas*).

Contrádinse algunhas cantigas falando da fidelidade e sinálao (CPLB 247, 498): a c. 1068 (*Hai candiles de dúas luces / i as dúas alumean ben: / que podo querer a Xan / e mais a Manuel tamén*) e a c. 1532 (*Non quero do teu querer, / que o teu querer repartes: / fas como áquiles faroles / que alumbran por moitas partes*). Salienta X. Lorenzo o costume das mozas de se deixar face-lo amor (é dicir, cortexar) simultaneamente por varios mozos, presente en cs. coma 70, 233, 265, 1068, 1319, 2283, 2285, 2286... (CPLB 207, 78) e de que, mentres ela está na lareira con un, este deixa a súa vara na porta da casa, de xeito que, o seguinte pretendente ten que agardar a que marche o dono da vara para entrar el (CPLB 214, 151) e así se entende a cantiga *Á túa porta, meniña / hai unha vara delgada; / se non foras tan bonita / non eras tan deseada* (c. 412). Este estar na porta da moza como forma de rondala dá a c. 2299 (*Teño un castiñeiro á porta / que me dá moitas castañas; / heiche de dar un saquete / xa que todas mas apañas*) (CPLB 274, 769). Describe como os mozos por veces van xuntos ronda-las mozas (*ronda do lugar*) (CPLB 227, 279). *Pedir*

* Quizais erro por podón.

auga na porta dunha moza ou pedir lume para o cigarro, serve para iniciar coela a conversa cando un mozo a quer cortexar -di X. Lorenzo (CPLB 259, 620) e iso sitúa a cs. 1888-9 (*Pasei pola túa porta, / pedinche auga e non ma deches; / pasaches tú pola miña, / bebiches a que quixeches. // Pasei pola túa porta, /pedinche auga e non ma deches; /válate Diola meniña, que tan mala te figueches*).

A cantiga 332 xoga co dobre sentido do verbo *esfollar* (*As esfolladas de noite / non dan porveito a ninguén; / mandei a muller a unha / i esfolláronma tamén*) e na correspondente nota (CPLB 212, 127) aduce a paralela mariñeira (*A espicha do catalán / non dá proveito a ninguén; / mandei a muller á espicha / i espicháronma tamén*)⁴⁶.

Sinala outras cantigas eróticas coma a 57 (*A follíña da malvela / a carrapata no chau; / faliñas, as que quixeres, / pero non me ha pór a mau*) e a 1267 (*Metichesme a mau no seo / polo ollal da camisa: / hola, hola, galanciño, / que eso xa pasa de risa*). Estoutra *Cun anaco de pitillo, / unha copa de augardente / i o abrazo de unha nena / xa marcha un home contente* desata outra nota erudita de interesantes paralelos.

8. REMATE

O CPLB é unha mostra de cómo os homes da Xeración Nós sabían facer grandes e europeas as cousas dos galegos da aldea. Nalgún momento Xaquín Lorenzo debece porque alguén desenvolva cantigas que están pedindo a transformación en pastorelas, coma a 1518 (*Non me namoran aneles / nin pendentes nas orellas; / namóranme os teus ollíños, / pigureira das ovellas*) (CPLB 247, 497). Esa é o exemplo e a tarefa que nos deixan. É certo que este *Cantigueiro*, a diferenza doutros anteriores e posteriores, ten a eiva da ausencia de notación musical. Pero iso son os buratos do queixo.

BIBLIOGRAFÍA

- BLANCO, Domingo (1992): *A poesía popular en Galicia 1745-1885. Recopilación, estudio e edición crítica*. 2 vols. Xerais, Vigo.
- BREA, Mercedes (1999): "Cantar et cantiga idem est" en *Homenaxe ó profesor Camilo Flores. Edición coordinada por M^{te} Teresa García-Sabell Tormo e outros*. Universidade de Santiago de Compostela; Tomo I, 93-108.
- CABANILLAS, Ramón (1951): *Antifona da Cantiga. Comentos filolóxicos de Isidoro Millán González-Pardo*. Galaxia, Vigo.
- COTARELO VALLEDOR, Armando (1930-1931) "Cancioneiro da agulla" en *Nós* 82,1930,192-199; 83,1930,241-247; 85,1931,12-18. Reedición Galaxia, Vigo 1984.
- ESTRALOXOS (2003): *Cántigas, ditos, alcumes...da Ribeira Sacra*. Asociación Xuvenil "Os Estraloxos" de Pantón. A Coruña, 2003.
- FABEIRO GÓMEZ, M. (1958): "Cancionero de Muros" en *Cuadernos de Estudios Gallegos* XIII, 39,1958,95-131.
- FERNÁNDEZ SENRA, Mariló e Xulio (1997): *Cancioneiro popular da provincia de Ourense* t.I.: (Concellos de Avión e Beariz). Deputación Provincial de Ourense.
- FERRO RUIBAL, Xesús (2004) : "Implicitación e explicitación fraseolóxica: notas galegas" en *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 6, 2004, 57-80.
- FOXO, Xosé Lois e RODRÍGUEZ CRUZ, Xosé (2003): *Cantares das Terras das Frietas. A Gudíña*. Vol 1. Deputación Provincial de Ourense.

- FRAGUAS FRAGUAS, Antonio (1985): *Aportacións ó cancionero de Cotobade*. Publicacións da Fundación Otero Pedrayo, Trasalba.
- LAMAS CARVAJAL, M. (1918) “Cántigas populares” n’A *Nosa Terra*, 67-68, 9.
- MARIÑO FERRO, Xosé Ramón (1995): *O sexo na poesía popular*. Edicións do Cumio, Vigo.
- MARTÍNEZ TORNER, Eduardo - BAL Y GAY, Jesús (1973): *Cancionero Gallego*. Fundación Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa, La Coruña; 2 v.; 363 p.
- MENARD, Martial (2000): *Petit guide d’initiation au breton*. An Here, Le Relecq-Kerhuon.
- MONTERO SANTALLA José-Martín (2000): *As rimas da poesía galego-portuguesa: catálogo e análise*. Tese de Doutoramento em Filologia Hispânica (sec. Galego-Portuguesa). Universidade da Coruña, Facultade de Filología, Departamento de Galego-Português, Francês e Linguística, Área de Filologías Galega e Portuguesa, 2000, 3 v. (I: pp. 1-600; II, pp. 601-1200; III, pp. 1201-1796).
- MORGAGE, Xosé Carlos (1996): *A Lama. Libro de cantigas*. Concello da Lama.
- PAZ FERNÁNDEZ, Xosé (1994): *Cancionero popular eumés (Festas anuais)*. Ayuntamiento de Pontedeume.
- PAZ FERNÁNDEZ, Xosé (1998): *Na beiras do Eume. 2ª parte do Cancionero popular eumés*. Concello de Pontedeume.
- PEREZ BALLESTEROS, J. (1885-1886): *Cancionero Popular Gallego y en particular de la Provincia de La Coruña*. Tomo I en *Biblioteca de las Tradiciones Populares Españolas*. VII (1885) Librería de Fernando Fé, Madrid; Tomo II *Ibidem* IX (1886); Tomo III *Ibidem* XI (1886). Reedición facsímile. Akal editor, Madrid 1979; 3 vols.
- QUINTÁNS SUÁREZ, Manuel (2000): *Cancionero do Fisterra galego. 2500 cantareas comentadas e clasificadas por temas*. Editorial Toxosoutos, Noia. 3 vols.
- SACO Y ARCE, Juan Antonio (1920): “Literatura popular de Galicia.” en *Boletín de la Comisión de Monumentos de Orense*. 1910-1926 (passim). Edición completa: SACO CID, Juan Luis (ed) (1987): *Literatura popular de Galicia. Colección de coplas, villancicos, diálogos, romances, cuentos y refranes gallegos*. Diputación Provincial de Ourense.
- RICO VEEA, Manuel (1989): *Cancionero popular das Terras do Tamarela*. Galaxia, Vigo
- RIELO CARBALLO, Isaac (1980): *Cancionero da Terra Cha (Pol)*. Edicións do Castro, Sada.
- RIELO CARBALLO, Isaac (1989): *Cancións galegas. Recolleita, ordenación, limiar e notas de* Servicio de Publicacións, Diputación Provincial, Lugo.
- RIELO CARBALLO, Nicanor (1986): *Escolma de Carballedo (Lugo). Recadáviva, ordenación e limiar de* Edicións Castrelos, Vigo
- RIVAS CRUZ, Xosé Luís e IGLESIAS DOBARRIO, Baldomero (1998): *Cantos, coplas e romances de cego. Recopilación de Mini e Mero*. Ophiusa, ensino, Lugo.
- RIVAS QUINTAS, Eligio – RODRÍGUEZ CRUZ, José (2002): *Terra das Frieiras*. Deputación Provincial de Ourense.
- RODRÍGUEZ CRUZ, Xosé (2000): *Así falan na Gudiña*. Deputación Provincial de Ourense.
- SAMPEDRO Y FOLGAR, Casto (1942): *Cancionero musical de Galicia. Reunido por Reconstitución, introducción y notas bibliográficas por José Filgueira Valverde*. Reimpresión facsímile de la edición de 1942. Fundación ‘Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa, La Coruña 1982.
- SCHUBARTH, Dorothé e SANTAMARINA, Antón (1984-1995): *Cancionero Popular Galego*. Fundación ‘Pedro Barrié de la Maza. Conde de Fenosa’. La Coruña I (1984), II (1986), III (1987), IV-V (1988), VI (1993), VII (1995).
- TAIBO, Victoriano (1916): “Cántigas populares” n’A *Nosa Terra*, 5,5.
- TAIBO, Victoriano (1925): “Da vella roseira” n’A *Nosa Terra* 211,9.
- VALES, Xaquín (2000): “Xaquín Lorenzo e de Ruada. Noticia da evocación histórica Camino de Santiago” en *Boletín Auriense* 30,315-337.
- VALLADARES NÚÑEZ, Marcial (1970): *Cantigueiro popular*. Publicacións da Real Academia Gallega, A Cruña.
- VENTÍN DURÁN, José Augusto (1935-1936). *Refraneiro e cantigueiro de Moscoso*. Inédito de próxima publicación. Arquivo da Real Academia Galega.

NOTAS

- 1 Ó revés do que acontece no folklore bretón, no que as cantigas populares poden ser tan longas que leve quince ou vinte minutos cantalas, no folklore galego a maior parte son cuartetos e aínda se manteñen algunhas tráfadas. Por riba dos catro versos hai poucas e X. Lorenzo sinala que moitas das que el recolleu teñen o aire de seren fragmentos de composicións máis longas irremediamente perdidas (isto acontece en diversas notas das pp. 278-281).

- 2 Esta ordenación alfabética é incompatible cunha ordenación temática pero X. Lorenzo trata de compensalo en numerosas notas orientando o lector para que encuentre cantigas para case tódalas situacións. E así cita cantares de xantar de voda (cs. 398, 2001 en 214, 147) ou advirte de que unha cantiga pode ser unha adiviña (CPLB 227, 277), un anaco dun desafío (227, 277; 266, 688; 268, 727; 277, 822; 279, 851), un anaco dun parrafeo (228, 292, 295; 235, 355; 255, 578; 261, 633; 275, 788), dun canto de reises (228, 296; 270, 745), dun trabalinguas (230, 318), remate dun romance (c. 1652; 252, 539; c. 2107; 267, 703), unha cencerada (216, 174), cantiga de entroido (233, 338), cantigas de disparates (233-5, 348) ou cantigas humorísticas (coma as cs. 184, 1597, 1846, 1949, 2532), fragmentos de lerias trabalinguas (CPLB 262, 649); ou procede dun serau (cs. 1965-6). Outras veces recoñece que Bouza Brey lle comunica que tales versos non son unha cantiga senón unha *fala de animais*, tal como o da c. 1052 (CPLB 233, 346). Pero, ademais, en moitos casos nas notas relaciona unhas cantigas con outras semellantes, antitéticas (1979 e e 2392: CPLB 275, 792) ou que son contiguas nun formato poético superior á cuarteteta.
- 3 Coma tal (CPLB 210, 109) da c. 283; (CPLB 211, 119) da c. 308; (CPLB 213, 135) da c. 367, (CPLB 213, 143) da c. 389; (CPLB 214, 151) da c. 412; (CPLB 215, 163) da c. 163; (CPLB 220, 202) da c. 621; (CPLB 227, 280) da c. 832; (CPLB 232, 333) da c. 333; (CPLB 241, 418) da c. 1292; (CPLB 247, 482) da c. 1478; (CPLB 248, 507) da c.1546; (CPLB 265, 680) da c. 2039; (CPLB 269, 729) das cs. 2193-4; (CPLB 271, 752) da 2245.
- 4 E aínda non están nese elenco tódolos autores realmente citados. Así faltan, entre outros, Manuel Rabanal (citado en CPLB 199, 1); o Señor de la Melonniere, W. Dalrymple, J.F. Peyron (XVIII) e Luis Usoz y Rio (CPLB 206, 66); Jose Townsend do XVIII (CPLB 212, 127); Taboada Chivite (CPLB 238, 394); G. Borrow (CPLB 263, 660). E, naturalmente, os literatos coma Arcipreste de Hita, Cervantes, Lope de Vega, Quevedo, Rosalía de Castro... A razón da omisión da cita final destas persoas probablemente esta en que non son citas directas, senón citas recollidas das obras que inclúe na Bibliografía: iso parece deducirse do que el di no prólogo (p.21) aludindo ós paralelos que cita nas notas: "Pra simplificar a esposicion omitimos as referencias ás fontes, anque todas foron tomadas das obras que figuran na Bibliografía, aparte de algunhas ouvidas por nós directamente". En calquera caso, hai autores coma Manuel Rabanal ou Rosalía de Castro que dificilmente podemos crer que lle chegasen a través de lecturas intermedias e non directamente.
- 5 É xa un lugar común neste ano en que se lle dedican a Xaquín Lorenzo as Letras Galegas afirmar que Xaquín Lorenzo recolleu ese alalá. A propia Coral de Ruada, no acto institucional da Academia en Ourense o pasado 17 de maio, interpretouno e presentouno como recollido por el. Pero Xaquín Vales engade un matiz cando di que na romaría de Lobeira *endexamais se esquecían os ruadistas agasallar ao seu amigo Xocas co Alalá de Lobeira, o antigo canto que el recollera naquela zona co seu irmán Xurxo e que tanto o emocionaba cada vez que llo cantaban* (VALES 2000:316).
- 6 Fariña Busto infórmame de que no caderno de campo de Borneiro, onde X. Lorenzo recolleu tamén cantigas, non hai anotacións musicais. A nai de X. Lorenzo tocaba o piano e o seu irmán Xurxo tamén pero Xaquín, que tamén amaba a música, non tiña a mesma inclinación pola notación musical; e que só albisca a posibilidade de que entre os papeis de Vicente Risco, onde deberían aparecer cousas de Xurxo Lorenzo que el manexou, apareza algunha anotación musical de Xurxo, que tamén estudou Lobeira e morreu despois de que Xaquín pechase o corpus do *Cantigueiro*.
- 7 Para os interesados nunha descrición dos primeiros cantigueiros galegos é imprescindible a obra de Domingo Blanco, que, por parte, ofrece o servizo impagable de refundir tódolos cantigueiros anteriores a 1885 en edición crítica e cronolóxica (BLANCO 1992).
- 8 Lémbrense, entre outras, as recolleitas dos irmáns Rielo (RIELO 1980, 1986), de Fraguas (1985) ou as máis recentes de Xosé Carlos Morgade (MORGADE 1996) ou Quintáns Suárez (QUINTÁNS 2000) entre outros. Lembro que Xaquín Lorenzo me contara unha vez que o seu traballo do carro e o de Fraguas no cantigueiro eran compromisos que os dous decidiran asumir o mesmo día e que el o lembraba con certa emoción.
- 9 Entre os musicais, debe consultarse o *Cancioneiro* de Casto Sampedro de 1942, que con detallada bibliografía reeditou Filgueira Valverde en 1982 (SAMPEDRO). Entre os máis recentes e mixtos (letra e música) destaca o de Schubarth e Santamarina (1984-1995); pero deben lembrarse tamén os de Rico Vereá (RICO 1989), de Xosé Paz Fernández (PAZ 1994; 1998), dos Fernández Senra (FERNÁNDEZ 1997), de Mini e

- Mero (RIVAS-IGLESIAS 1998), e de Foxo e Rodríguez Cruz (FOXO-RODRÍGUEZ 2003), entre outros. Visto o valor do recuperado, aproveito esta humilde nota para pedir que ou as Deputacións ou a futura Cidade da Cultura creen o Arquivo Musical de Galicia, que dixitalice e posteriormente informaticice o inmenso corpus de partituras de todo tipo que gardan tantos arquivos galegos, maiormente eclesiásticos.
- 10 No primeiro ano crean un premio de novela longa que gaña Carballo con *A xente da Barreira*. No segundo ano crean un premio de tradución que gañan Ramón Piñeiro e García de la Vega coa tradución do *Cancioneiro da poesía céltiga* de Jules Pokorny. No terceiro ano convocan un premio de recollida e ordenación de refráns que ten que ir a segunda convocatoria, ante a imperfección técnica dos presentados, e gáñao finalmente en 1954 o comandante na reserva Vicente Llopiz Méndez, cunha obra de máis de 40.000 refráns ordenados ideoloxicamente e comentados.
 - 11 Así a 1627 (*O carballo da Portela / ten a folla revirada, / que lla revirou o vento / nunha mañá de xiada*) da que di que é “cantiga estendidísima por toda Galicia” sen que se poida precisar cál das moitas *Portelas* galegas é a da cantiga (CPLB 251, 531).
 - 12 *Anque queiran ir a Vigo / eso non parece mal, / que o que nunca foi a Vigo / nunca viu ‘puerto’ de mar.*
 - 13 *Do poleiro, unha galiña, / do fumeiro, un salchichón; / viño verde, viño verde, / veña acá un tramullón.*
 - 14 C. 1114 (*Hoxe arriguei o meu liño, / hoxe o dei a fiare, / que pasei onte por il, / non sei se é liño se é erba*). Lorenzo cita un paralelo alleo ó seu corpus pero máis perfecto (*Maruxa, monda o teu liño, / non te vaías á taberna: / pasei onte por alí / non sei si é liño si é erba*) (CPLB 235, 363). Noutros casos lamenta a falta de habilidade (CPLB 275, 776 e 783) ou de inspiración de quen fixo a cantiga: tal é o caso da c.2214 (CPLB 270, 739; 277, 831).
 - 15 Velái un exemplo de como funciona un patrón: *Baixa Canle, baixa Canle, / que Valdemir xa baixóu; / pano fino, pano fino /o que gastan os de Grou.* (438) *Baixa Canle, baixa Canle, / que Valdemir xa baixóu; / Torneiros pano de seda /do que gastan os de Grou.* (439).
 - 16 Esta cantiga xa aparecera íntegra (e só alí) no *Cantigueiro* de Pérez Ballesteros (PÉREZ 1886:2,101); eses dous primeiros versos non os volvo ver nun ficheiro de 36.000 cantigas: non parece, polo tanto, tratarse dun patrón.
 - 17 Por certo que X. Lorenzo salienta que o disfemismo non o é tanto, porque a metáfora é tapala boca dunha persoa como se tapa a boca do forno, cando se coce o pan.
 - 18 No Índice toponímico falando da Feira da Ponte, que se celebra na Ponte Liñares o 22 de cada mes, engade: “eiquí remata a Limia Alta e comenza a Baixa. Queda preto de Xinzo de Limia” (CPLB 292).
 - 19 É moi útil este elenco toponímico, porque o lector interesado poderíase perder. Supoñamos que atopa a mención de *Calvos* nunha cantiga; como sempre se pensa no máis grande, pensará que alude a *Calvos de Randín*, que é concello pero X. Lorenzo explica que é *Calvos de Bande*, parroquia do concello de Bande. Quen bate co topónimo *Crasto* pensará que se refire a un dos numerosos *castros* que, coma en calquera outra comarca galega, hai na Limia pero X. Lorenzo explica que é o *Crasto Leboreiro*, na Serra do Leboreiro do lado portugués da raia.
 - 20 V. nota a *Pousa*.
 - 21 No Nomenclátor actual figura *A Ponte Liñares* ou *A Feira Nova* na parroquia de Santiago de Gúíñ (Bande) pero X. Lorenzo (CPLB 289) sitúa este lugar na parroquia de San Fiz de Galez (Entrimo): o que nesa parroquia de Entrimo figura hoxe no *Nomenclátor* é *A Feira Vella*. O río da Feira Nova é o río de Pacín (CPLB 256,58), afluente do Limia e á súa vez confluencia dos ríos *Illa* (que vén da Serra do Quinxo) e o *Montaña* (que vén da Serra do Leboreiro) (CPLB 292).
 - 22 X. Lorenzo di “Pode ser un lugar da parroquia de San Xoán de Piñeira, concello de Sandiás, na Limia Alta. Na nosa comarca non hai ningún lugar coise nome” (CPLB 291). No actual *Nomenclátor de Galicia* (2003) non figura tal lugar nesa parroquia, en cambio, figura un *Nogueiras* en Santiago de Calvos (Calvos de Randín) e por iso penso que este sexa o da cantiga.
 - 23 Habendo *Outeiro* e *Nogueiras* en Calvos de Randín, supoño que este *Outeiro* é o dese concello.
 - 24 En CPLB 293 di que, en caso de se referiren a *Portelas* da Limia Baixa, sería a *Portela de Pitóns*, paso entre a Serra do Xurés e a de Pitóns, ou á *Portela do Home*, paso na Serra do Xurés “que enlaza por elí Portugal coa Galiza”.
 - 25 Non lle encaixa a X. Lorenzo a presenza aquí do topónimo *Arcade* e por iso di que debe ser unha cantiga importada da provincia de Pontevedra (CPLB 293). Pero a lectura desa cantiga (*Antre Pousa i o Arcade / hai unha trampa no chau; / o Bernabé caiu nela / i a Cabrota deulle a mau*) fai máis verosímil que esteamos ante antropóni-

- mos, porque *Arcade* leva nela un artigo do que carece o topónimo pontevedrés.
- 26 “Dase o nome de ‘Santo’ a unha pequena capela que se atopa en moitos lugares de esta comarca e aínda do resto da Galiza. Anque intervido polas autoridades eclesiásticas, o ‘Santo’ adoita ser propiedade dos veciños, que teñen a encomenda dos seus arrexos e conservación. Por atopárense polo xeral no meio do pobo, dividen a iste en dous barrios: Riba do Santo e Baixo do Santo” (CPLB 213,136).
- 27 “É onde se fan as feiras do gado e de ahí o seu nome. Esta mesma designación de ‘Toural’ atópase noutros lugares e ten o mesmo senso que o castelán ‘cuadropea’ ou ‘cuatropea’, anque en Castela teña esimesmo o significado de un imposto sobor do gado” (LOREN2295, s.v. ‘toural’).
- 28 Erroneamente cítaa como 294.
- 29 *Áquile* é grafía persoal de X. Lorenzo para reproducirla contracción fonética de *A aquile*.
- 30 Lobeira é case sempre positivo (*As mociñas de Lubeira, / esas sí que baillan ben; / danlle xeito ao pasodoble / e mais ao tango tamén. // As mociñas de Lubeira / ninguén lles ten que decer; / poñen o pé na auga crara / que hastra o rei llo pode ver. // As mociñas de Facós / postas nas súas ventanas / parecen cadeas de ouro: relumbran por toda España. // As mociñas de Corbelle / son pequenas e redondas; que vivan as de Facós / que son gordiñas e longas*).
- 31 Así, o lugar de Fradalvite, en Santa Comba, leva este dicitivo pola súa pobreza, que resulta visible na falta de gado para xunguir ó carro, como di a c. 1495 (*No lugar de Fradalvite / non entra carro ferrado / se nono trai Elisíña / co burriño polo rabo*) (CPLB 247, 489).
- 32 Esta cantiga, en calquera caso, debe de estar mal axeitada dun orixinal, porque literalmente parece expresar un pensamento que hoxe calquera consideraría aberrante.
- 33 Noutro caso constata o dobre significado que para galegos e portugueses ten unha cantiga. Tal é o caso da c. 1019 (*Eu subín ó limoeiro / e dende o medio caín; o limoeiro é a morte / eu para morrer xa nacín*) o dobre senso en que *O Limoeiro é a vella cadea de Lisboa* (CPLB 232, 336).
- 34 Se as dúas da rima son castelás, considera importada a cantiga: así na 2335 onde riman *ardilla* con *polilla* (CPLB 275, 778). Nada di, en cambio, da c. 1074 (*Hai unha mociña en Grou / con tanto garbo e *salero / que cando vai paseando / casque parez un *torero*).
- 35 Véxase CPLB 247, 487 ou CPLB 258, 611 da c. 1857 (*Para pan trigo, Castilla / para buen vino, el Ribero, / para rapazas bonitas, viva Facós, que es mi pueblo*). Parece haber nel un certo *parti pris*, porque na c. 1471 (*Niste lugar de Facós / non se crían avelairas / que se crían boas mozas / *morenas pero saladas*) comenta que debe ser adaptación (mala) do castelán, porque, contra o que di a c. Lobeira é terra de avelairas (CPLB 246, 479). O mesmo se ve na desculpa da teima litixiosa dos campesiños galegos *común aos campesiños de todo o mundo* (CPLB 264, 669).
- 36 Por certo, que comentando a c. 1711 (*O meu amor está malo, / se está malo voumo ver; / lévolle unha pita choca / para que acabe de morrer*) afirma que *A pita choca, por ter febre, fai mal a quena come e moito máis si se trata dun doente* (CPLB 253, 562)
- 37 Os fiadeiros facían daquela o papel que hoxe fan as discotecas: lugar de encontro e namoro da mocidade. Lémbrese aquela cantiga que di *Non fun ó fiadeiro / nin alá hei de pór pé, / que me din que teño amores: / maldita mentira é*. E nunha nota comenta que *a forxa, o fomo e o fiadeiro* [quédanlle atrás os seraus –CPLB 270, 737– e mailo múfño] *son os lugares en que decote se axuntan os veciños que, coas súas conversas, dan novas de todo o que pasa no lugar e aínda fora de íl* (CPLB 265, 680).
- 38 Tremenda cantiga da violencia de xénero, á que tamén alude a c. 758 *De solteiriños os mozos / todos son garatuxeiros / e dende que están casados / fan das mulleres pandeiros*.
- 39 Pero aínda hoxe, que a xente gasta diñeiro en poñerse moreno artificialmente, como signo de ter tempo libre e diñeiro, polo tanto, de benestar económico, se ben se mira, distínguese entre *moreno de praia* (de *dolce far niente*, é dicir, de señorito) e *moreno de obra / moreno obreiro, moreno de camioeiro* (de traballador e, polo tanto, de pobre).
- 40 Existe, dende logo, a fórmula de crítica *Faldas fóra foi á misa, veu o can e roeulle a camisa*.
- 41 El mesmo cita a cantiga *Cando chove e vai sol, / van os demos pró Ferrol, / cunha carga de culleres, / azoutando nas mulleres*. Esta versión da cantiga, X. Lorenzo atribúea ás terras do *Ferrol*, erroneamente porque nesa comarca non se adoita poñerlle o artigo ó topónimo *Ferrol*: coido que *Ferrol* está aí por rimar con *sol*, como podían estar *Friol*, *Ourol* ou *Pol*, pero *Ferrol* é máis coñecido ca estes.
- 42 E a X. Lorenzo non lle escapa a confusión que o propio cantigueiro ten de Xoán Bautista con Xoán Evanxalista na c. 2111 (*San Xoán Evanxalista / fillo de Santa Isabel, / bautizou a Xesucristo, / píxolle o nome Manoel*) (CPLB 267, 706).
- 43 A cuestión *cantiga / cántiga* é confusa. A palabra é unha innovación da nosa lírica medieval no século XIII (BREA 1999:100,107) xa que outras linguas utilizaban outras palabras sinónimas e a

propia lírica galega utiliza outras (maiormente *cantar*). A palabra na lírica profana só aparece nas rúbricas nunca nos versos pero ¿como hai que lelo *cántiga* ou *cántiga*? Montero Santalla, reparando en que *cántiga* nunca aparece en rima con *amiga*, cousa que parecería esperable, di que, se tal acontece, é porque a forma era *cántiga* ou, polo menos, que xa coexistía a forma *cántiga* (MONTERO 2000:1480-1481). Pola miña parte, da notación musical das cantigas de Santa María 106, 316, 347 e 400, únicas nas que a palabra aparece en texto con música, coído máis verosímil a lectura *cántiga* que a lectura *cántiga*, porque a sílaba *-ti-* aparece nunha nota máis aguda cá sílaba *can-* (cs. 106 e 400); e, se está na mesma nota (c. 347), a sílaba *-ti-* é máis longa; con todo iso, non me parece nada definitivo, porque noutras estrofas ás que se aplica a mesma melodía vexo que esa nota máis aguda corresponde a un artigo ou a un pronome átono (c. 400). A autoridade de Carolina Michaelis de Vasconcellos e a de Corominasponse do lado da forma *cántiga* e este supón que a forma *cántiga* é un cruce cultista coas palabra *cántico*, *cántica* e constata que é máis simple explicar *cántiga* como evolución cultista de *cántiga* ¿El será *cántiga* de orixe céltica e non latina?

Na Galicia actual coexisten as dúas formas e, mentres o ILG non publique o mapa desta palabra, supoño que *cántiga* debe limitarse a certas partes da Galicia septentrional. No cantigueiro popular actual coexisten as dúas con claro predominio de *cántiga* pero a simple transcripción gráfica non é suficiente, porque a acentuación depende tamén da melodía. Dende logo, cando entra en rima, *cántiga* rima con *durmía*, *diga*, *romería* e *Lucía* e o pl. *cántigas* rima con *formigas* (Axudáime aquí a cantar, / a botar unha *cántiga*, / a primeira ha ser a nosa, / a segunda do que a *diga*. (MORGAGE 1996:83). Como unha *cántiga* / perdida no monte / o Neno *durmía* / no colo da noite / Como unha *cántiga* / na máis outa aldea / leda *romería*. (MORGAGE 1996:57). Maruxiña, Maruxiña, / anda, bota unha *cántiga*, / que che hei de dar moitos cartos / pra tres á Santa *Lucía*. (CPLB:1229). Malo raio parta o rato / e veña polas *formigas* / que me rillaron o libro / onde aprendín as *cántigas*. (MORGAGE 1996:83). Se atendémo-la *cántiga* tan sonada, xa no s. XVIII, *Non hai cántiga no mundo / que non teña seu refrán; / nunca ningún faga conta / senón do que ten na man, poderemos discutir se o primeiro verso é un trímetro dactílico, igual có terceiro, pero o ritmo parece pedir que *cántiga* sexa paroxítono, como Lorenzo di, aínda que habería que coñece-la*

música para dicilo de maneira definitiva. Por outra banda, non encontro nunca o esdrúxulo *cántiga* en rima, nin sequera interna. Os casos de *cántiga* dos que dispoño son variantes metricamente discutibles e son estes *A cántiga que dixeches / linda lle faltan palabras, / teño unha craba na corte / vaille trincar as cagallas*. (VENTIN 1935:461). *Aunque me oías cantar / una semana y dos meses / no me oírás cantar / una cántiga dos veces*. (SCHUBARTH-SANTAMARINA 1993: 6/2/118c). *Botáchesme unha cántiga, / eu contesteiche ó momento; / se a túa levaba sal, / a miña, sal e pimiento*. (ESTRALOXOS 2003:79). Ou teñen aire de seres elaboracións cultas (*Cando están as carpazas / botando a súa flor, / no corazón das rapazas / nacen cántigas de amor. Cando están as carpazas / co lilaio da súa flor, / no corazón das rapazas / nacen cántigas de amor*. (ESTRALOXOS 2003:23). *Si tealcontras triste, canta, / que son as cántigas, queixas, / que se suspiran, sin bágoas*. (LAMAS 1918: 67-68,9).

É curioso o feito de que Victoriano Taibo publica unhas “Cántigas populares” n’A Nosa Terra en 1905 incluíndo nelas esta *N’hai cántigas coma as nosas / nin fala coma a galega / non hai terra coma a miña / nin baila coma a muiñeira*. (TAIBO 1916:5,5); pero vinte anos despois e na mesma revista publica uns versos titulados “Da vella roseira” nos que inclúe dúas cs das de 1905 pero agora nesta versión *N’hai cántigas coma as nosas / nen fala como a galega / non hai terra como a miña / nin baile como a muiñeira*. (TAIBO 1925:211,9) na que fixo sete intervencións e, entre elas, a *cántiga* pasou a ser *cántiga*. Curiosamente onde mellor lle acae o ritmo é nunha *cántiga* castelá (... *I aunque ‘stuviera cantando / un año con trece meses / nunca m’oírás cantar chavaliña nova / una cántiga dos veces*. (SCHUBARTH-SANTAMARINA 1993:6/2/118d). No castelán o Corpus diacrónico del español (CORDE) da Real Academia Española documenta *cántiga* 18 veces (e *cántigo* quíere *dezir* tanto como *cántiga* o *cantar de alabança* –Afonso X, General Estoria, 1275–; hai outro caso no XVIII e 14 no XIX –maiormente Zorrilla, Bécquer e a Pardo Bazán–); hoxe é acentuación facultativa á par de *cántiga*.

- 44 X. Lorenzo considera importada esta *cántiga*. A hipercorrección *Piépito* parece darlle carácter irónico.
- 45 Neste caso a c. 1869 fainos ver que o 4º verso esperado era *non poño o caldo a quecer*.
- 46 E, aínda que a Xocas, non, a min tamén me parece veladamente erótica a c. 1620 (*O caravel foi ó río / foi pechado e veu aberto; / agora xa vou sabendo / que o teu cariño no-é certo*).